

ZLATOMIR JOVANOVIĆ

Dživdipe e Rromengo pherdo si jasvenca

E gilja pala o samudaripen e rromane themesko
ande Dujto sundalutno maripen

**UDRUŽENJE ROMSKIH
KNJIŽEVNIKA
BEOGRAD**

Belgrado, 2024

Zlatomir Jovanović
Dživdipe e Rromengo pherdo si jasvenca
E gilja pala o samudaripen e rromane themesko
ande Dujto sundalutno maripen

INKLJUTARI
Čidipe e rromane lilavrngeno – Belgrado

PALA O INKLJUTARI
Zlatomir Jovanović

REDAKTORKA
Vera Kurtić

E LEKTURA THAJ E KOREKTURA
Vera Kurtić

DIZAJNO E SKORCENGO
Jelena Kundrat

PAĆARDIPE THAJ O DIZAJNO
Nena Antić

Pe fotografija pe skorce
Boško Vasić Pargar

ŠTAMPISAREL
SZGR „Antić Jovan“, Beograd

TIRAŽO: 300 kotora
ISBN-978-86-6044-085-5

ANDO BUĆARIPE:
RomaniPhen - Berlin

Belgrado, 2024

Ein Projekt der Bildungsagenda NS-Unrecht

Gefördert durch:

Bundesministerium
der Finanzen

aufgrund eines Beschlusses
des Deutschen Bundestages

Stiftung

EVZ

Erinnerung
Verantwortung
Zukunft

Inkalipe kadale psutikako mažutisardaino si katar e rig e Fondaciako „Risparipe, godorlin tha avutnipe“ (EVZ) thaj o Ministerijumo pala e finansije e Savezne Republikako Germanijako (BMF), sar vi katar e Agenda pal o sičopen thaj bičačipen ande vřjama e nacinalsocializmosko.

Kadaja pustik ėi mothovel o gindo e Fondaciako „Risparipe, godorlin tha avutnipe“ (EVZ) thaj katar o Ministerijumo pala e finansije e Savezne Republikako Germanijako (BMF),

O autori si godorno pala o inćaripe.

ALAFI E RDAKTORAKO

Gili e dukhadimaski thaj e risparipaki

Cirra si them bi lekhavdine istoriako pal e kasave kulturake mukhlipasa sar kaj si e Rroma.

Prekal o phutardino vudar e muzikane riznicako e rromane themsko, vi kodova numaj pala jekh vrjama, angla amende inklen but phervale autorja, barikane inkalimatarja, e dživde lekhavutne paramičengo e semne moldipako. Takaj naj len lenge istorikane pustika. E Rroma pesa andar e Indija ande e paramiči, save ingerenas len pala peste sa e vrjama kana dromarenas prekal o sundal thaj prekal e šelebršengo, thaj savaxt tovenas e neve lafurja, pala kodova so lenge kerdilo pe droma. Džvidinen dur evi vi katar e margina, bidžangle, tradine, thaj ćorre, peski barvali riznica naštije te arakhen, thaj kodola paramiči si bistardine thaj ando biamboldipen xasardine. Sosko li barvalipe avelas amen te e Rroma šajas te lekhaven e sa paramiči save ande peski istoria vakardine!

Numa, si amen šaipe te lekhavas vareso andar nabri nakhlini vrjama, so o XX šelberšesko, pala amende vi si. Istorikene arhivurja, e mothodlina e reštrake thaj e komunake administraciako, buti e istoričarengo, e xroničarengo thaj e džanglutnengo kodola vrjamaako, den amen šaipe te dikhas ando dživdipen amare themesko thej e themutnenge. Šaj te arakhas but kodova so vađe naj rodino thaj lekhavdino, thaj pala soste vađe ći džanelpe. Šeral kodo vi sasas e manglin kadale pustikako, te pukjarelpe kodova so si vađe amenge prindžardo, thaj lesko lesjamalipe ando risparipe.

Ande pustik si sikadine e gilja save ondinisajle ande kali vrjama e istoriako e rromane themesko, ande savo xaisardine but murša, džuvlja thj e ćhavre, thaj kasko đindo vađe savaxt čačes ći džanas. Khetanes e buxlajrdine pukjarimasa e istorikane kerdipako ande save ondisajle, sikaven o gevajipen nasulipako savo ći tromas te bisteras. Kadaja pustik naj istorikani, pal naj ći fokusirime numaj pe kultura. Kadaja

pstik si imortantno jer, vi pe korkorutne lafurja e autoreske, pala o samudaripen e rromane themsko vakarel pala kodo sar kodova samudaripen xačarde e Rroma.

E gilja thaj lenge kotora si mothodine ande trinto šero e pustikako thaj ande lende dikhas e psihologikane procesurja thaj xačaripe e bičačipako, bare dukhako thaj e traumako save nakhline e manuša ande vrjama savi si kerdini averenge rucimasa nasulimatenca thaj xandžuvalipasa. Lokimos e giljako prekal o disatari, e strofa katar e duj satarja, klaro sikavel lengo angluno xainguno aspekto, autentnikanipe, viz pruvisarel kaj ondisajle katar o them thaj ande lungu vrjamako periodo. Prekal e rodimata e giljengo savenge teme si o maripe thaj xaipe, o Zlatomiro Jovanović, džal vi majdur, e rodimasa sar kodala gilja ondisajle. Rodimas sa majxor, kozom si kodo adives ando šaipe te arakhelpe, o autori arakhel pe gilja save sesas motivo pala e satarja e giljengi pala save mothovas. Sikadolpe kaj sajekh prindžardini gili sasla vađe po varesave khakabor majphurane gilja save sesas lenge axing. Sa von ondisajle ande ver-aver cirurja thaj and ever-aver manglin, aba vi anadar o univerzalno trubulipe te sikadolpe o dživdipen e rromengo ando sundal. Jal majništo, e rromane individue jer majanglal sikaven o manušikano, džanutno dživdipen, bi e epske cirurengo save amen prindžaras ande kulture avre themengo.

Baro manajipe o Zlatomiro Jovanović del soski sas e tasvir e Rromengi ando Blegrado maškar e duj sundalutne marimata. Takaj kaj vakarel palo o čhorripe thaj e jašin, o autori kamel te mothovel kaj vi e Belgradoske Rroma či prenes numaj e čhorre kotoerske ande raštra, učom kaj maškar lende sesas bare phirutne, arčornarja thaj intelektualcurja, so sikavel ande angluno šero e pustikako. Bijandino si ando Obrenovco, e belgradoski komuna, kaj dživdisarda sasto pesko dživdipen, o autori andar o ripsaripe akharel e figure pala savende kerelaspe svato thaj save ašarimasa peske dadesko e Tomislaveske Joavnović, savo sas jekh katar e anglune aktivisturja, vi korkore arakhelaspe ando pesko čhavorikanipe thaj ande

nazabadesutni ternimata. Von sesas fundutarja e romane durustako save lundžarenas ando kontinuiteto po angluno organizuime e Rromengo po agor IX.šelberšesko thaj po šird e XX.šelberšesko. Savoren len, maškar sa kodo, sasas jekh reslin sar vi e autores adives – te sikhaven o baripen thaj o zuralipen e rromane themsko. Kodoleste baro si zijand te lekhavelpe numaj pala o Belgrado, aba kodoleste kaj si sinorrikani e vrjama thaj buxljaripe e pustikao, e paramiçi pala e Rroma andar aver thana e phurane Jugoslavaiko ačhel pala varesavi aver vrjama jal pala neve autorja thaj e autorke.

Sar o lekhavno, o Zlatomiro Jovanović lel e istorikane podatkurja te bi e inđarutnen e giljenge tovelas ando konteksto thaj e drabarneske te del tisvari pala kodova sar ande kodola phare cirurja lengo dživdipen šajas te avel. Crra si autorja, majanglal, crra si istoričarja save basta thaj po čačo varo kerdine rodimos po dživdipe thaj o samudaripen e Rromengo ande vrjama e fašizmosko thaj nacizmosko. Bari pakiv thaj moldipen o autori del e bućake savi kerda o dr Milovano Pisari, istoričari saveski buti sas fokusirime po rodipe so kerdilo ando Holokausto thaj pala o samudaripen e Rromengo, sar vi e Milanoske Koljanin, e istoričareske savo kerel rodimata pe tema pala o Dujto sundalutno maripe thaj o Holokausto. Lengi buti pala o autori mothovel xainge e relevantne čačipako pala perdipe e dokumentongo ande vrjama e agresiako.

E rromane gilja pala o samudaripen či sikaven numa e istorikani mukhlin, učom vi e simađi¹ pala e avutni vrjama sar o gajavipen pala o samudaripen, savo kojnik či tromal te vakarel kaj naj sas thaj kaj či kerdilo, ašarimasa pe tendeciozne bistarimata thaj relativizacia e istorkane revizijako, aba vi bubutne manglimatenca te xosenpe e risparimata. Adives, kana dikhas sar zurjarelpe e daxni pe sasti phuv ande Evropa, pal lako cirutno vazdipen si majzuralo katar o agor e Dujtone sundalutne maripako, kadala pustika naj numa moldipen savo

1 *Simađi*, pe serbikani čhib mol: *zalog, tapija, kaucija*.

si amboldino prekal e Serbia kaj vi ondisajli, učom vi ande aver raštre, šeral prekal e Germanija katar vi teljarda e inicijativa te e pustik lekhavelpe.

E pustik ondinisajli sar o bućaripe maškar e duj organizacie: RromaniPhen andar o Berlino thaj o Kidipe e rromane lilavrnengo andar o Belgrado, ande vrjama katar e 2023. dži ka 2024.berš. Ande truj lipale projektosko si vi o Dejana Jovanović, muzičari, kompozitori, thaj rodutno pe balkanikani thaj sundalutni muzika e Romengi thaj lija te kerel e gilja: *Phabol lampa, E laute bašalen thaj roven*, sar vi e gili, *Lila si ma*. Ando bujaripe e e Konstantinosa Blagojević, sakajda kompozitorea, kerda neve aranžmaurja savenva e gilja lačharda pala gilabipe paal e sinfonijako orkerstro, xorurja, thaj operске solisturja thaj solistkinje. Pe kadava varo kodola gilja majbut ċi peren numa jekhe žanroske, vi ande xolji suralipe formako, sikhavel pesko pačardipen ande phirutno nojo, džikaj se ande jekh vrajama lenpe sjama katar o bistaripen.

Moldipen, savo lačharel thaj durutno lundžaripe e giljengo, sar vi kadaja pustik, si len pala o barjaripe e kulturako po risparipe si baro. Ande ađesutni vrjama si crra šaimata kana e gilja pala o samudaripen gilabanpe thaj kana šaj et ašunenpe. Palem, varekana šaj te dikhas kaj si kodola šaimata but došale kodoleste kaj si kodova abjava thaj vazdipe bare divesengo. Takaj, kaj si importantne pala e khetani, e teksturja kadale giljengo vakaren pala e dukh thaj pala e jašin thaj pokdova vari ċi delpe lenge bari pakiv. Naštil te vakarelpe kaj naj sas kajda thaj kaj e rromani khetani trubul te informišilpe thaj te sikavelpe pala barjaripe peske korkorutne kulturako thaj istoikani mukhelin. Vakaripe kaj sam manuša kodolengo save dživde inklistine andar o maripe ačhavel amnge udžilimata prekal amare angutarja thaj prekal kodola save si mudardine., te po kodoja mukhlin las sjama po čačo varo, te kerasla te avel dikhavni, te das svato pala late thaj te rodas majdur.

E Vera Kurtić

Bre Rromalen, bre phralalen,
amen te arakhamen!²

I

DŽIVDIPE E BELGARDOSKE ROMSENGO KATAR 1919 DŽI KA 1940.

O Belgrado napal mestinipe katar e Xoraxaja sasas administartivno, privredno, finansijako, univerzitikano thaj kaulturako kendro po Balkano. Ande kodoja vrjama, o kendro e foresko naj sas vađe lačhardino thaj kerenas les e xamime cikne phurane foreske khera thaj neve moderne zgrade. Barjaripe e foresko baro zianđ kerda o Angluno sundalesko maripe. Ando foro ando berš 1941. dživdisarenas 90.000 bešthanutne, no napal o maripe ačhile numaj 48.000. No po sa kodo, ućom ande 1921.berš, e bešthanutne palem bajron pe majbut katar e 110.000 manuša. O Belgrdao sas pukjardo pala šorutno foro e neve kerdine Thagarutnako e Serburengi, Kroaciengi thaj e Slovenijakengi, zabades akhardini e Thagarni Jugoslavia, e raštra ande savi dživdisarenas 12.000.000 bešthanutne. Atoska le te kerenge e šird semne migarcie e ruralne manušengo ade urbane kendre, pal majbaro đindo e manušengo džal prekal o Belgrado. Von sesas, majanglal andar e čhore rindurja thaj andar e bibuxljardine thana e phuvjako, pal otoskane, sar

2 O satari andar e romsni gili „Phabol lampa“, Bre Rromalen, bre phralalen, amen te arakamen!

vi e akanutne rodimata, sikaven kaj dži ka 80% manuša e šorutne foresko dživdisarelas ando čhorimos. Paša e Serburja, ando Belgradu majbut aresenas e Rroma, save avenas andar e sa riga e Srbijako thaj e Makedoniako, a paša lende aresenas vi e Makedoncurja, e Albancurja thaj e Cincarja.

E Rroma sesas vi anglal o Baro maripe bešthanisarde ande Belgrado. Si e lekhavimata save sikaven kaj e Rroma učom sesas ando 19. šelebršengo, lačhes organizuime

E fotografia đindo 1: Angluno Serbikano – Romano kidipe. Belgrado, Jugoslavia, 1929. Ande umalin telal e fotografia ačhel o lekhavipe: „Risparipe katar o 22.majo.1929. Vazdipe bare desesko pala e Angluni Serbikani khetanlin“

sar etnikani grupa. Ando berš 1890. ando Belgrado fondutnisajli e „Angluni rromani khetanlin“, savi kidelas e Rromen save sesas arćumne andar e sasti Serbija, pal ando Belgrado kadaja khteanlin bikinelas lenge kerdimata. Ande Thagarni Jugoslavia maškar e Rroma sasas but phirutne, piltarja, muzikanturja thaj e sumnakutarja. Po

šird e XX.šelberšengo sesas fundosardine vađe varesave kidimata, sar kaj si humanitarno thaj sikljarno kidipe „Angluno Serbikano – Rromano kidipe pala o maškarutno mažutipen ando nasvalimos thaj merimos“, fundisajlo ando 1927.berš.

Ando lipalo berš ando Registro ande Ministerijumo pala andrutne butja lekhavdino sas o „Kidipe e Belgradoske Rromengo save vazden o dives e Bibijako“. Reslin e butjako kadale kidipako sas barjaripe e tradiciako thaj vazdipe e rromane bare đeseko e Bibijako, pal o kidipe kerelas buti sa dži ka šird e Dujtone sundaleske maripako. E fundutarja maškar peste čide e love pala kindipe e phuvjako ande akanutni ulica Gospodar Vučić. Ande kodova varem nakhadino si vi o plako e Rromengo save xaisarde ande balkanikane marimata thaj ande Angluno sundalutno maripe, savo vazdine e Rroma ande pakiv thaj baripen pala pesko them. Po plako si lekhavdine 54 anava „barikane xaisardine marutnengo“. Po plako si lekhavdino kaj o plako vazdine e serbikane thaj rromane trenimata. O alafi ternimata lekhavdino si e semne mothodlinenca. Šaj avela kaj si o sostarlipen³ kaj sasas khote but Roma ver-aver phuranimako thaj kaj pes dikhenas sar terne manušen e terne rujesa. Pe ploča savi si thodini pe paluni rig e plakoski arakhadonpe e anava 12 dženengo save si mothodline sar lačhimatarja thaj vađe 24 somdžene rajaripako ande „Kulbo e Belgradeske Serbikane Rromengo“.

3 Sostarlipen na srpskom znači: razlog, čemu to, zašto to, od čega je to, što je.

E fotografija dndo. 2: Plako e Rromenge save xaisarde ande bal-kanikane maripa thaj Angluno sundalesko maripe (e dokumentacija lini andar o Republikako zavodo pal o lesjamalipe plakenge kulturako, o foto ćida o Pavle Marjanović).

E fotografija dindo 3: Rudipe e mudardine lurdenge¹, 1936 (o fot ćida o Aleksandar Petrović, e kopija lini andar o Muzeji rromane kulturako andar o Belgrado).

1 Lurdo – značenje na srpkom jeziku: vojnik

O kulto e Bibijako thaj o memorijalno varemo e Rromengo ando Belgrado

O baro dives e Bibijako savi semnisaren e ortodoksikane Rroma vazdelpe e bikanonizuime Bibijake. Maj-prindžardi thaj lekhavni legenda pala e Bibija si kaj si voj bičhaldini e Devlestar e duj bakrorrenca te phirel pe phuv thaj te del ande khera e manušenge, te delen padak jal te delen drendi prekal kodova sar dostisaren la. E Bibija si lesjamali e čhavorengi thaj e nasvalengi. E Rroma paćan kaj len mentisarda katar o nasvalimos, varekaj liparelpe kaj kodo nasvalimos akharelaspe kuga pal varekaj kaj sas kodo e kolera. Kothal vazden o baro dives, kana sas lende e Bibija thaj kothal liparen lako anav. E Rroma paćan kaj kana praktikujin o dostipen thaj laćho inćaripen prekal e biprindžarde manuša, pe Bibijaki manglin, kajda traden o pharo nasvalipen thaj o meripen thaj kaj kajda lesjameren peski vica.

O baro dives vazdelpe e lafenca: „Ande Bibijako sastipe!“, e Rroma gilaben vi gilja ande Bibijaki pakiv kana keren sijas thaj ulaven e kotora katar e bokolji savi krelpe pala o baro dives:

„E Bibija amari, voj si but laćhi,
amen vazdas lako des voj si baxtali,
voj arakhel thaj kamel, mare čhavorren,
savorengi voj anel baxt thaj sastipen!“

Ando Belgrado angluno baro dives e Bibijako lija te vazdelpe ando 1888 berš, pal baro dives anda o Žiko Đorđević, andar o gav Kustak ando truj Mladenovac, savo ando lipalo berš peske phralenca avilo ande Belgrado. Angluno than po savo vazdelas pe o baro dives sas pe umalin paša e Čuburaki xaing, savi varekana thabdelas po than kaj si

akana e ulica Južno bulevari. Prekal varesave mothodimata⁴, e Rroma majanglal čidenaspe paša o kašt e ambrolinako⁵. Po mothodipen kodova angluno kašt e ambrolinako e vřjamasu Ńućilo, aver nevo sumbisardino kašt varekon garvdimasa ćhinda, pal o trinto ći ni astardape, thaj ando berš 1922. sumisarde o bagremo. Paša o kašt aćhelas vi o kaštuno trušul po savo sas mardini vi e tabla katar e ćili⁶ pe savo ramosarelas: „Kadava lekhavipe vazdel e Rromani ternimata peske kolerikane bare diveseske savo vazdelpe sarkone beršeste“. Khote sasas vi o plako vazdino e romane xaisardine marutnengo ande Balkanikano maripe thaj o Angluno sundalesko maripe.

Kana e Ćubura lija te buxljarelpe thaj trujal e umalin line te vazdenpe e khera, e Rroma sesas tradine pa kodova than. Šaj avela kaj tradelen e foreske rajarimata jal o manuš kaski sas e phuv – e firma „Neimar“, naj ćaćes prindźardino jal ladavdepe⁷ 1925. berš, jal šir ando 1926. berš. E Rroma nakhline prdal e Ćuburako xaing thaja pe nangi umalin pe aver rig, po Pašno plainorro, kinde phuv pe savi (si sa dź adives) thaj vazdenas o baro dives e Bibijako. Kothe nakhadine o trušul thaj o plako e xaisardine marutnengo.

4 E Ljubica V. Dimitrijević, o Nenado L. Lajbenšperge – „O than e kultesko e Bibijako thajo memorialno varemo e Rromengo ande ulica Gospodar Vućić ande Belgrado“, o inkljutnari o Republikano zavodo pala lesjamalipe e plakenge kulturako Belgrado, Belgrado 2023. berš e rig 119.

5 E Rroma čidenaspe trujal pesko than – sural o kašt jal o trušul, anen e bokolji pala o baro dives thaj o xabe, pal ande varesave thana vi dendimata pala e Bibija (khanglji, oglinda, thaj ćhavodikane gada), save umblaven po svunto kašt, up <http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/tetkica-bibija>, Nacionalni registar nematerijalnog kulturnog nasleđa, nkns.rs (25. 8. 2021).

6 Ćili na srpskom jeziku znaći: *lim*

7 Ladavav homonimi glagol u romskom jeziku a na srpskom jeziku ima znaćenje: tovarim, selim.

E fotografija đindi 4: *O trušul vazdino e Bibijake thaj o than e ikonasa Svunte Petkako, e fotografija kana vazdape o baro dives 1929. breš, (IAB-2156 – Dženutno fondo katar o Mihailo S. Petrovića – K8-6-16).*

E fotografija đindi 5: *Vaazdipe bare divesesko e Bibijako 1924 (IAB-2156 – Dženutno fondo katar o Mihailo S. Petrovića – K8-6-40)*

Angluno vazdipe e bare divesesko pe kadaja lokacia inkerdilo ando 1926.berš. E phuv pala nevi lokacija šajovela kaj kinde katar kodoja lipali firma „Neimar“⁸, kothal gele pa e phurani lokacia , thaj bešthanisajle ande ulica Rajanikano drom, kheresko đindo 59 (zabades paruvdape ando anav Gospodara Vučića 49).

Pe nevi lokacia sigo ande 1927.berš, vazdini si vi e cikni khangerorri. La vazda o Dušano Simić Čukur, o harmonikašo, pal ande štampa mothovelpe kaj pala lako vazdipe dija oxto milja dinarja. E khangerorri sas barnglino objekto e ciglasa, pal uči jekh metari dži ka metari thaj dopaš pal andre ande khangerorri sasas o kandilo, e ikona Svuntutne Petkako thaj duj ikone e Bibijake. Po agor e čatlesko sas todino sastruno trušul, pal opral o sastruno vudar sas e ploča lekhavdine tekstosa: „Ando sastipe amare Bibijako kadaja khangerorri vazdel o Dušano Simić 1927“. E khangerorri sas xaradini te bi kerelaspe nevi khangerorri. Latar adives ačhilo numaj o sastruno trušul thaj kotora e ciglengo pe savo inkreerdolaspe kodova trušul pe khangerorri.

8 Ando isipen si lesjamali karta pe savi dikhelpe kaj si kodova veremi , e buxljaridne trujimasa , sasas ando inčaripe e firmako “Neimar”, sar vi e dokumentja save den gevaipen kaj e trujalutni phuv neve manušenge bikinda e frima. IAB-OGB-TD, planovi IX-24-1928 i XX-28-1934

E fotografaija dindo. 6: O dikhipen e khangirako 1936.berš (o foto kerda o Aleksandar Petrović, lija e kopija andar o Muzeji rromane kulturako, Belgrado)

E fotografaija dindo. 7. E Rromnji ćumidel e ikona e Bibijaki po vazdipe e bare divesesko 1936.berš, (o foto kerda o Aleksandar Petrović, lija e kopija andar o Muzeji rromane kulturako, Belgrado)

Prindžarde Rroma thaj e Rromnja ande maškar maripaki vrjama ande Belgrado

E Sofka Nikolić

E Sofka Nikolić, bijandini Vasiljević, bijandini si 1907. berš, ande Tabanović paša o Šapco. Sas gilabavni themutne muzikako tah pe lafurija bututnengo majbari ćexrain kadale žanrosko ande angluni dopašin XX. šelebršesko.

Ande biografija e Sofkaki Nikolić si lekhavdino kaj vi laki dej e Persa sasas gilabavni. Lijape e Rajkosa Sremčević

E fotografija dindo 8: zerves thaj daxnes, biprindžardo avtori.

muzičaresa thaj mukhla štar čhavroren te po lende lelsjama e majphurani Sofka⁹. Te bi pravarelas pes thaj peske jerina, e Sofka dija šird te gilabel. Gilabelas pe mačvajake vašarja, ondisajli te avel prindžardi majanglal ande e Mačva thaj e Pocerina, pal atoska ande sasti Serbia. Vakarelas kaj laki karijera dija šird ando 1918. berš, ando Zvorniko, pal kodova majanglal, o gilabipen pe vašarja či ginelpe. Čhororri

9 Paša e Sofka, prindžardo si vi lako phral o Jovo Sremčević, lautari.

čheejori ondinisajli ćexrain. But von vakarenas kaj kam te avel barikani thaj barvali.

Ando Zvorniko po dujto drom muritisajli e terne thaj prindžarde primašesa e Pajosa Nikolić, saves sas lesko orkerstro katar 24 džene. Lesa teljarda ando Mostari. Ande Mostari perelas e bustanurja¹⁰ thaj e birturja, liparpe kaj inćate gilabelas e Šantićeski gili „Emina“ anglal o gajakutno, thaj kaj sas o Šantić but lošalo kana ašundala. Napal štar berša nakhadine ando Mostari gelitar ando Sarajevo pal atoska ando Belgrado. Ando Belgrado gilabelas ande Skadarlija, pal e dostruja sesas lake o Branislavo Nušić, o Tin Ujević, o Rade Drinac thaj aver prindžarde anava kodole vrjamako savenca vi kerelas amalipe ando birto.

E fotografija đindo 9: E Sofka Nikolić peske manušesa e Pajosa, lini e fotografija pa sajto “Muzej Sofke Nikolić”¹¹.

10 Bustani na srpskom jeziku ima značenje: vrt, bašta.

11 Muzej Sofke Nikolić <https://muzej-sofke-nikolic.blogspot.com/>

(Фото М. Савић)
Шабан, Софка и примаш Николић
(уз наш пренос из „Крагујевца“)

E fotografija đindo 10: Lilavno ramosaripe lino pa sajto “Muzej Sofke Nikolić“

Vakarenas kaj sas thagarni pala o svedaho thaj e romanse. Vakarenas kaj si lako krlo kovlo sar o somoto, po agor e karijerako sas la koncerturja ande bututne bare forurja ande Evropa. Ando Berlino snimisarda peski angluni ploča e giljasa „Kobor si e Jahorina paxar¹²“ vi e gili „Kana bi džaneses, dilber Stano“. E ploča but ašunelaspe, pal brešeste 1925. lija angluni padak „Sumnakuno petalo“, ande kodoja vrjama but bari padak. Dujto ploča snimisarda ando Parizo. Prindžerelas pe vi e sundalutne prindžarde gilabnjasa thaj e khelutnasa Žozefinasa Beker.

12 *Paxar* u srpskom jeziku ima značenje: planina. Romi, često koriste reč plain a plain je slovenska reč i u romskom jeziku ima značenje: *brdo*.

E Sofkako dživdipen semnisarda bari bibaxt. Angla o Dujto sundalutno maripe, 1939.berš, laki čhej e Marica, savja akharelas Mariola, merel katar e jeftika ande peske 17. berša, dživdipako. Vareso majangla mulo vi lako manuš o Pajo Nikoli. E Sofka bikinda o kher ande Belgrado thaj ladavdape ande Bjeljina te bi majpaše dživdisarelas e Mariolake limoreste. Majbut či gilabelas, pothan e thagarne giljengo akhardinela thagarni e jašinaki. Lako barimos thaj e love polokes line te biljavonpe, pal e Sofka peli ando bistaripen. Muli 1982. berš.

E fotografija dindo 11: Lilarno ramosaripe lino pa sajto: <https://muzej-sofke-nikolic.blogspot.com/>

E DIVNA KOSTIĆ

Prindžardi e rromai gilabavni e Divna Kostić bijandini si ando Vršco 1919.berš, pal barjili ande jeren e Borislaveski Boro Kostić, e butbare majstorsko ando šaxo, thaj leske phejako e Ologako. Laki dej, e rromani gilabavni e Marija Kerčova, numaj so bijanda e Divna mukhlala po prago e kheresko ka Kostićurja. U čhejorra lija e Olga Kostić thaj e Divna la sasto dživdipen dikhelas sar peske deja. Vakarelas pe kaj e Divna sas e Boroski čhehej andar o biphrandipe, takaj o Boro Kostoić kodova nikana či mangla te mothovel. E Divna les akharelas kako.

Pe muzikani scena e Divna sikadolpe ande peske 17.berša. Katar o 1936.berš dži ka 1938. berš, sićolas baleto ande škola ka Jelena Dimitrijevena Poljakova, pal jekh sezona sasas somdženi ande Belgradesko Themutno teatri. Po berš 1939. širdosarel te gilabel ando birto „Rusikano thagari“, e prindžardine orkerstrosa *Romalen* savo inćarenas o Ljubo Vasić Pargar thaj o Simo Vasiljević.

E Divna o maripen ažukarda ande Belgrado, kaj sas phangli thaj ingerdini ande o lodo pe Banjica. Vađe e varesoske manušnjanca baxtagorisarda te garadolpe ande duruvli melale gadengo thaj kajda mentisajli andar o lodo thaj aresli ando Vršco. Dži ka agor e maripako sas gardini ando Vršco pal atoska amboldili ando Belgrado.

Kana agorisajlo o maripen ando Belgrado e Divna la te sićol e rusikane romanse e Ologatar Janičevska, e Skadarlijake ćexrainako anadar e pandžvardešto thaj šovaredešto berš nakhline šelberšesko. Ando berš 1969. pala e Televizija Belgrad snimisarda khakabor gilja, so si numaj kotor katar lako baro repertoari savo nikana naj sas lek-havdino. Vakarelas pe kaj ande Skadarlija, kaj majlungo gilabelas, avenas te ašunen la e prindžarde dosturja, maškar lende vi o Tomo Zdravković, aba vi o Josipo Broz Tito.

E fotografija đindo 12. E Divna Kostić, dženutni¹³ arhiva katar o Prof.dr Dragoljub Acković

Sakajda¹⁴ aveles vi o Boro Kostić.

Muli ando 1969. berš, dživdisarda 50. berša.

E fotografija đindo 13. Arhivsko snimko katar o RTS-Belgrado, 1969.berš.

13 *Dženutno* na srpskom jeziku ima značenje: *lično/a*

14 *Sakajda*, na srpskom jeziku ima značenje: *, svetako, itekoko, takode.*

O SVETOZARO SIMIĆ

O Svetozaro Simić, bijandino si 1913.berš, ando gav Kopljari paša o Arandelovco. Napal e gimnazija andar o Arandelovco gelotar ande Belgrado thaj kothe paralelno studirasarda ekonomikani thaj e hakajengi fakulteta, pal pala e vrjama studiengi kerelas buti vi sar žurnalisti ande patrin Vreme.

E fotografija dindo 14: Univerzitetsko indekso katar o Svetozaro Simić andar o 1935.berš.

Dži ka šird e maripako sasas but aktivno ando kidimata e Rromengi, jekh si katar e fundutarja „Sićipako klubo e mane ternimatengo ande Jugoslavia¹⁵“, sas angažujime te

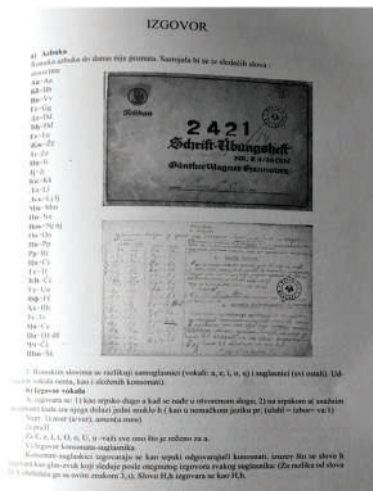
15 Vađe katar o Svetozaro Simić: Prof.dr Dragoljub Acković “ O Svetozaro Simić angluno rromologo rromane vicako ande Sebija”, inkljutnari “ o Kher rromane kulturako”, Belgrado 2020.berš.

sikljarel thaj školujil e romane čhavren, pe sastarimasko lesjamalipe thaj ekonomikano vazdipe. Peske lovenca lija te tragavel¹⁶ e patrin „Romano lil“, savo sas šlampime pe romani thaj serbikani čhib. Prekal kadaja patrin marelaspe mamuj e diskriminacija thaj e stereotipura prekal o romano them, kerelas buti te vazdel e kultura, e politikani thaj sarkon aver emancipacija ka Rroma. Ande angluno berš, o „Romano lil“ inklisto ande trin đinde e tiražosa katar 1.000 kotora, so pala kodaja vrjama molas kaj e patrin drabrelaspe vi avrjal e Thagarni Jugoslavia. Štarto đindo sas šlampime ande 5.000 kotora, aba napal kodova vađe či štampisarelaspe.

E fotografija đindo 15: Angluni rig e anglune đindosko e patrinako „Romano lil“, savo sas šlampime ando marto 1935.berš.

16 Tragavel na srpskom jeziku ima značenje: *pokreće*

E fotografija đindo 16: Angluni rig e „Serbikano – rromanes - germanikane alavaresko e gramatikasa“, savo lekhavda o Svetozar Simić ando lodo ande Osnbirko.

O Simić lekhavda bututne prozne teksturja thaj jekh autobiografsko romano, savo sas čhudino katar e inkljutarja¹⁷.

Angla šird e Dujte sundalutne maripako sas mobilšime sar na aktivno potporučniko, pal kana sas e agresija sas phanglino ando Belgrado. Atoska dživdisarelas ande Jatagan-mala, II rindo, đindo 24. Ande phablipako ofircirsko lodo ande Osnabirko (grmanikanes Osnabrück), ande Germanija, dživdisarda na majbut katar e duj berša. Kadava sas majkovlo lodo¹⁸ thaj o Simić baxtagorisarda te lekhavel „Romano-Serbikano – Germanikano alavari e gramatikasa“, savo nikana naj sas štampime sar ulavdini

17 O romano savo ingerelas anav „Autobiografia“, savo o Simić dija jekhe štamparijake sas amboldino, sjamalo si ande džanutni arhiva ka Prof.dr Dragoljub Acković.

18 E Ženevsko konvencijasa andar 1922.berš, e phandadine oficirurja sesas mestine katar e fizčko buti ande lodo thaj avrjal leste.

publikacia. Andar o logo inkljel po milaj 1943.berš, po fundo o lilesko kaj si nasvalo katar e jeftika¹⁹. Ande palomilaj teljarda ande partizansko durust²⁰, thaj inčate ačhel dži ka o mestipen.

Napal o maripen lija te kerel buti te organizuilpe nevo rajaripen ande Arandelovco thaj ande Mladenovco. Ande Belgrado amboldelpe ando 1949.berš thaj palem teljarda pe Xakajengi fakulteta, pal katar o 1950. berš, kerel buti sar sekretari ande „Radio kendro e Serbiako“ andar savi kerdili ađesutni „Rdaio Televizija e Serbiaki“.

Peski advakatosko kancelarija phuterel ando 1950. berš, thaj kerelas buti sar advokato dži ka agor peske dživdipako. Karing²¹ o mothovdipe, e Rromendar či lelas love pala peske butja kaj kerlas sar o advokato. Ande palutne berša peske dživdipako lekhavda vađe sakabor bare teksturja, mašakar save samalipe si mol o teksto savo ingerel anav „Varaeso pala e Rroma“

Mulo 1979.berš. ande Belgrado.

O ANTA GRUJIĆ

Džanelpe kaj jekh katar e barikane muzičarja ande vrjama maškar o 1918. thaj 1941.berš sas o Anta Grujić, lautari savo bašalelas pe thagareski felatin. Pala leste naj but ramosaripe numaj kaj ande 1929.berš ande Parizo snimisarda e harmonikašesa e Dušanosa Simičesa. Pe ploča arkhadolpe e prindžardi melodija „E Žikosko khelipe“.

19 E doktorengi dijagnoza kaj najsvajlo katar e jeftika , e Simičeski familia pokinda nabare lovenca, sar kaj sas kodova abseri vi avere Rromenca savenge teljarda telal o vast te pe kodova jal aver čand mentisarenpe katar sarbar meripen.

20 *Durust* na srpskom jeziku ima značenje: *pokret, savez*, itd.

21 *Karing*, na srpskom jeziku ima značenje: *ovamo, prema*.

Prindžardipe si kaj ando oktobri čhon 1924.beršeste, fundutnisajli e Blagradoski radio stanica, pe savi emituisardepe mangline arije, e romanse thaj koncertno gilja, sar vi themutni muzika savi dživdines bašalelas o „Rromano orkerstro“. Kadava orkerstro majanglal inđarelas o Jovano Stojanović, pal atoska o Anta Grujić.

E fotografija br. 17: E paćarni e pločaki andar o 1929. berš, savi snimisardine o Dušano Simić thaj o Anto Grujić.

SAR KERDAPE THAJ ATOSKA XARADPE E JATAGAN-MALA

E Jatagan-mala sas o than savo vazdape napal o Angluno sundalutno maripe, pe komunaki phuv trujal e Mokroluško lenorri. Kana butivar pajisarelas²² kodoja lenorri kerelaspe o talo²³ pherde melalimasa thaj e gujonesa, thaj sas lačo than pala e komarcurja pal e foroski čhorrmita dživdisarelas pe kodova plainorro pal opral e xor cira po cira vazdelaspe e maxala²⁴. Opral e maxala sas e varekutni „Generalno raštraki“, pal adives e „Foreski sastarlin“, paralalelnu e maxalasa vazdelaspe vi o Medicinako fakulteto²⁵.

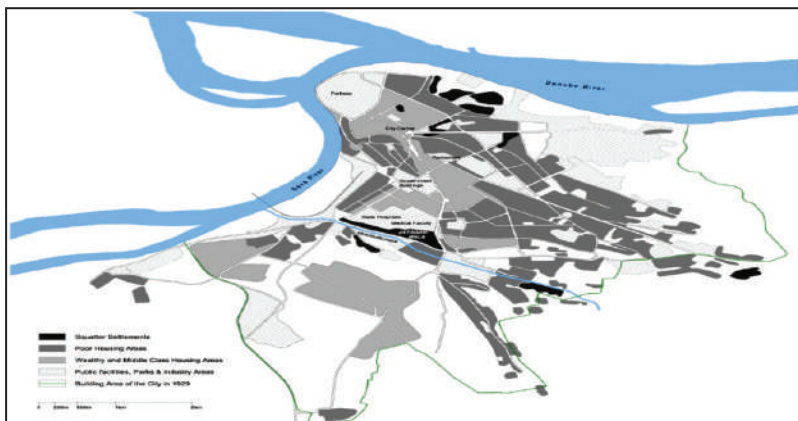
Si varesoske verzije sostar e mahala lija anav vaš po xoraxano xanro „jatagan“. Jekh motohodipe si kaj e bešthanutne „po jatagano“ lenas e phuv katar e komuna, aver si kaj labrjarenas o jatagano sar alato kana kerenas e khera, pal o trinto si kana xanavenas o fundo e keresko po jekh than arakhle phurano jatagano. Lafi „mala“ jal „mahala“ avel andar e xoraxani čhib thaj mol bešthanipe, pal ande Serbikane forurja andar e XIX. šelberšesko manajutnilas

22 *Pajisarel*, na srpskom jeziku ima značenje: *plavi = popljava, izliva voda, zaliva* itd.

23 *Talo*, na srpskom jeziku ima značenje: *bara, jezero*.

24 E Politika “Prekal e Jatagan-mala”, 16.julo.1925.rig.đindo 5.

25 But si ramosardino ande diveseske thaj kureske patrina maškar maripaki perioda , vareseave vi ande nevo datumu, katar o fenomenu savo akhardolpe “Jatagan-mala”. Rezultato kadale rodimako pala kadaja maxala pukjarda o Bogoljubo Konstatinović ande “Jatagan-mala”: e fotografija savi sikavel o dživdipen e bešthanutnego ando Belgrado thaj paškeravni pala baxtagor kadale problemosko. [Jatagan- mala: Opis stambenih uslova u Beogradu i doprinos rešavanju ovog problema] (Beograd: Ministarstvo narodnog zdravlja, 1925). Celokupan opis istorije, razvoja i rušenja Jatagan-male dat je i u Zlata Vuksanović-Macura, „Jatagan-mala—nastanak, razvoj i nestanak jednog od najpoznatijih beogradskih sirotinjskih naselja“, *Godišnjak grada Beograda* LVII (2010): 151-73.

E fotografija dindo. 18: E karta andar o 1929. berš savi sikavel e čhorre trujalimata e Belgradoske thaj e Jatagan-mala. Lino katar e: Zlata Vuksanović Macura, „Život na ivici“, 52-53.

bešthanipe e manušengo lipale etnikane grupako jal relijijako²⁶. Ande maškarmaripaki vrjama kodova lafi lija te phandolpe palo o than ande savo dživdisarenas e manišua cikne socijalno thaj ekonomikane inčardimako, pal o anav Jatagan-mala sasas sinonimo pala bilegelne thaj melale mexale ande maškarmaripako Belgrado thaj e Jugoslavia.

Kothal biagordine bašthanutne politikako atoskane raštrako thaj nasul bešthanutnipake reslina²⁷ pala e čhorre manuša, ande bututne kotora ande Belgrado ande vrjama e duj maškarmarpake dešberšengo vazdenaspe e cikne khera, a bututne von sesas bilegalno. O publicisto Svetolik Stefanović lekhavda kaj katar o 1920. dži ko 1927. berš, kaj sas cira khera ande foro thaj anda dži ka kodova kaj e čhorrimata peske lovenca lija te vazdel e maxale ando Hadžipopovco, Bulbulderi, Pašino Brdo, Nevo Smedersko Đermo, Pištolj-

26 Bazikano rinčhibaripe pa xoxraxani čhib bi molas “pero e xanrengo”

27 *Reslin* na srpskom jeziku ima značenje: *cilj, uslov, nada*, itd.

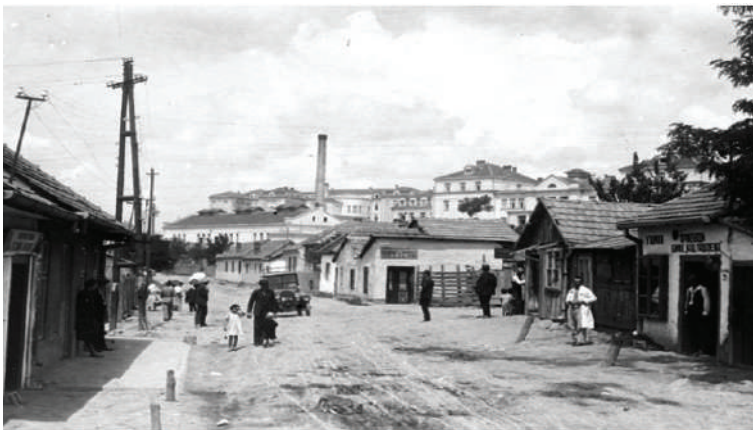

E fotografija đindo. 19: E Jatagan-mala 1924. Opral: Anglune bešthanutne ande Jatagan-mala sesas čhorre Belgradutne thaj e manuša save ladavdepe andar e gavutne maškarimata. Telal: „Majšukar kher ande Jatagan-mala“, Lino katar o: Konstatinović, Jatagan-mala; Politika, 29.9.1925.berš.

-mala, Jatagan-mala²⁸, so sasas numaj varesava katar e 40 kasave maxale ande Belgrado ande kodoja vrjama. Ande sa kadala maxale dživdisarenas but Rroma.

28 O Svetolik Stefanović, “Problemo bašthanengo ando Belgrado, BON 16 (1929): 23.

E patrin Vrjama 1924.berš, phukjarel piltome dikhipe siđarutne vazdipako e maxalako: „Kadala kherorra katar o kašt e palja thaj o ćerpići, ma evi vi e surale phuvjalutne katar e phuvjake xumelja²⁹, ćaćes naj sesas mištale³⁰, aba kadale manušenge bikheresko but molas kothal kaj naj sas len losaripe te vazden peske aver majšukar kher“. Pala numaj jekh berš, ande Jatagan-mala ućom sas vazdine paša 150 khera, thaj kodo bi nisosko regulaciono plano thaj bi nisosko lesjamalipe thaj mažutipe, evi vi bi godorlinako katar e rajarja. E beštutne korkore ulade e phuv pe placurja thaj e ulice.

E fotografija dindo. 20: Kendrutni ulica e bututne boltenca ande maxala Jataga-mala, nazabadesutne 1930 berša. Palal si sikadino o kotor katar o komplekso e raštrake sastarlinako. Lino katar o : Muzeji e foresko Belgradesko (Ur-9341).

29 Phuvjake xumelja u srpskom jeziku im znaćenje: *grudva od zemlje = busen*.

30 *Mištalo*, na srpskom jeziku ima znaćenje: *udoban, dobar, smeran*, itd.

Po ondinilo vazdipe e Jatagan-malako ando 1920.berš buxljarodlaspe po 3,40 hektarja, thaj kothe sesas dži ka 580 bešutne ande 150 khera. Atoska kothe sesas 280 Rroma, save dživdisarenas ande 70 khera. Ućom o 1924. beršeste, e maxala buxljarelppe po 6,48 hektarja e 1.877 beštutnengo, 490 khera, 16 bolte thaj 13 tnemutne česme³¹. Katar e 1.877 bešutne, dži ka 850 sesas rromane vicako.

Ućom 1931.berš e Jatagan-mala buxljardili pe 18,13 hektarja thaj đinelas 1.437 khera dži ka 5.600 bešutne³². Ande khera sas andini e struja pal ande mahala ses todine 15 česme thaj 85 bolte thaj arćondlina.

E čhorrimata savi vazdelas peske khera ande Jatagan-mala kerdine vi e sevne³³ thaj e bućarne e Serbikane etnososko. Ande kodva 1924.berš, e raštrake thaj privatne sevne, sar vi e bućarne andar e raštrake firme polokes džan ande Jatagan-mala. Lengi pokindlin lija te barjol thaj ondinin te ladavenpe ande raštrake beštšana jal te barangaren e khera katar o zuralo materijali ande Belgradoske pera: po Bulbuderi, Čubura, Dorćolo thaj e Sava-mala. Kothal o ladavipen andar e Jatagan-mala jal kothal perdipe e jerinake budžetosko, peske khera jal kotor e kherengo, e livnja³⁴ ande baštšana jal e šupe ande avlin širdosaren te phukjaren e bare čhorrimatenge no so si vi von korkorri, majanglal e bikvalifikovane bućarnenge thaj e Rromenge.

31 E podatkurja andar: Bogoljub Konstatinović, Jatagan-mala slika stambenih prilika u Beogradu i prilog za rešavanju ovog problema⁴ (Beograd: Ministarstvo narodnog zdravlja, 1925).

32 E podakurja katar o ladavipen e Jatagan-malako thaj e xaravlinako, Tehničke sekcije Beogradske opštine, 1931.

33 *Sevno*, ima značenje na srpskom jeziku: *služba, slubenik, činovnik*.

34 *Livni* = *sovdalin*, na srpskom jeziku ima značenje: *soba = spavaća soba*.

Fotografija br. 21: E Jatagan-mal 1930. Opral: jekh katar e beštani ulica e kherengo save si kerdine katar o zuralo materijali, e festralimasa, thaj varekaj thaj varekaj kherdine trotoaresa. Tela: Majbari baxt ande Jatagan-mala si kerdini kana si o dikhipe pe khera: Lino katar o: Muzej grada Beograda , Ur-9325, Ur-9346.

E Rroma ande Jatagan-mala kerenas svato rromanes thaj phurane vlahikane čhibjasa. Takaj maškar lende sasas but čhorrimita, sesas vi kodola save kerenas buti sar e xartjasa³⁵, jal kodola save kerenas e kakvja, e balaja, e rroja, atoska e barangarja e kaštarja, jal sesas majstorja te lačharen e vasurja, e bov pe kašta thaj e amrela. Vi von zabades muklinesas e Jatagan-mala thaj ladavdepe pe Pašino brdo, vi kodo ande ulice: Ozrenska, Kruševačka, Tetovska, Strumička thaj e Varvarinska, kaj pala peste vazdenas e khera katar o zuralo materijali.

Paša e arčondne, ande Jatagan-mala sesas vi e trgovcurja e porale dživutrenca, e arnenca, e kiralenca, pal e roba šeral³⁶ lenas po Senjako, pa aver rig katar o Mokroluško lenjorri, thaj bikineasla pe bazarja: Kalenić, Palilula, Bajloni thaj po Zeleno vencu. Dži ka kodola thana avelas pe prdal o podo sasvo sasas paša o birtu Mostar, kaj e Rroma sesas šeral butivar dosturja thaj kothe činavenas e butja e gavnutnenca thaj e anglakinavutnenca. E Rroma ande kodoja vrjama line te keren buti po trnasporto e robako thaj e materijalosko pala e khera e grastane vordonenca thaj duje grastenca. Paša e khera sesas vazdine vi e grastelina pala e grasta, sar vi e oborja pala e dživutre saven bikinenas e blegradoske manušenge, pal majbut kana vazdenaspe e bare divesa. Maškar e Rroma sas vi but manuša save šilavenas e minija thaj e manuša save ingerenas e багаžurja pe Garaki³⁷ ačhavlin. E Rroma andar e Jatagan-mala kerenas phrandipe maškar peste, jal vi avere Rromane grupenca save dživdisarenas pe Čubura jal e Marinkova bara.

35 *Xartjari*, na srpskom jeziku ima značenje: *kovač*.

36 *Šeral*, u srpskom jeziku ima značenje: *naročito, uglavnom*.

37 *Gara*, na srpskom jeziku ima značenje: *železnica*.

E fotografija đindo. 22: Po rromano abjav sesas vi e Rroma vi e Gadže. Lino katar o: Muzej grada Beograda (Ur- 9325).

But prindžardini muzikaki jerin Vasiljević, ande maxala Jatagan-mala putherda dženenućni³⁸ muzikaki škola thaj sikavelas e terne rromane talenton te gilaban ande: dibla, harmonika, pijanino, kontrabasi thaj ande viola. Ande jatagan mala atoska kerdile rromane orkerstrurja save bašalenas ande Skadarlija thaj ande aver prindžardine belgradoske birturja, sar kaj si o birto „Trandafilović“ paša o Kalenić bazari, o birto „Zora“ ande Makedonsko ulica, thaj o birto „Dva Sokola“, savo sasas pe kundž³⁹ Kosovsko, Nušičeski thaj Dečansko ulica.

38 *Dženutni*, u srpskom jeziku ima značenje: *ličnu, osobnu, privatnu*.

39 *Kundž*, na srpskom jeziku ima značenje: *ugao*.

E fotografija đindo 23: O birto „Dva Sokola“ Kafana „Dva Sokola“, pe kundž Kosovsko, Nušičeski thaj Dečansko ulica.

Fotografija br. 24: O varem po savo si xaradine e khera kothal kaj trubija te vazdelpe o kalnalizaciono kolektori lungo e Jatagan mala. Palala si e khera savi či lupunzarde¹ o projekto. Lino andar: Istorijski arhiv Beograda (IAB, a-5-173)

E fotografija đindo 25: E Rromnji e čhavrenca angla o kher e šejenca napal so si xaravdino lengo kher ande Jatagan-mal. Te bešthanutne korkore xaradine peske khera, e komuna delas len šaipe te len o građevinsko materijali. Lino katar: Istorijski arhiv Beograda (IAB, a-5-174).

1 *Lupunzarav*, na srpskom jeziku ima značenje: *smetam, ometam, sprečavam*.

E rajarimata ċi dikhenas lačhimsa po isipen e Jatagan-malako. E generalno planosa pala e regulacia e Belgradoski andar o 1924. berš, pe kodoja phuv sas ando trubulipe te buxljarelppe o isipno foresko kentro, te vazdelpe sastarlinako komplekso Medicinake fakultetesko, sar kaj vi te vazdelpe o Veterinarsko fakulteto thaj xarjali⁴⁰ traka paša e Mokroluško lenjorri. Ućom 1931.berš, avel dži ka angluno semno xaradipe e kherengo ande Jatagan-mala, kothal kaj trubuja te vazdelpe o bulevari pe truj telal e maxala, sar vi baro kanalizaciako kolektori. Pe atoskani evidencija e Komunake komeitetosko, savo sasas šorutno te agorisarelas e phućimata kadale bilegalno maxalako, xaradine sesas 60 khera. Angluni manglin e Komitetoski sas te e xulaenge savenge khera xaradine te vazdenpe neve khera po varesavo aver than pe komuniki phuv⁴¹, aba kodova nikana ċi kerdilo.

E bešthanutne ande maxala sesas katar e šird aktivni ande vakarimata te delpe lenge te aćhen pe kodoja phuv jal te kerelppe lenge aver kher. E Zlata Vuksanović Macura, ande teksto pla e maxala Jatagan-mala⁴², vakarel kaj e bešthanutnen sas definisardini manglin te roden o agoripen pala ladavlipe e maxalako, savo inkalde ande peske duj peticije. Bare nernimasa⁴³ kaj si ando trubulipe te laćharelppe o sasto Belgrado, pala agoripe e problemsko, dine paškeravni te kerelppe partnerstvo e Komunasa e foresko Belgrado thaj e bašutnengo ande maxale te arakhenpe love pala o ladavlipen thaj te pokinelpe lenge kaj si perade lenge

40 *Xarjali*, na srpskom jeziku ima znaćenje: *zelena*.

41 O Popović, „Opštinski stanovi u Beogradu,“ 1388.

42 Zlata Vuksanović Macura, „Jatagan-mala, nastanak, razvoj i nestanak jednog od najpoznatijih beogradskih sirotinjskih naselja“, Godišnjak grada Beograda, Knj. LVII, 2010.

43 *Nernipe*, na srpskom jeziku ima znaćenje: *svesnost, pribranost, prisebnost, trezvenost*.

khera, thaj kaj mangen te sasti maxala ladavelpe po jekh than kothal kethano mažutipen. E bašutnen ande maxala sas vi pašnavno e konkretno lokaciengo pe periferija po savo bi e maxale šajas te ladavenpe. Čačes, e vrjamasaxasrdine o entuzijazmo thaj ačhilo numaj lenge te e manglimasa keren apeli te denlen love majanglal no so xaraven lenge khera. Lekhavdino si kaj varesave bešutne xanaspe e sevnenca save avenas te lekhaven lenge khera thaj te den kidlin kozom si lengo moldipen.

E raštra e komunasa Belgrado vakarda te e komuna del la e phuv te buxljarelp e Medicinsko fakulteto thaj te vazdelpe o Veterinarsko fakulteto. A vakaripen agorisajlo e godorlinasa te e komuna xaravel jekh kotor katar e Jatagan-mala, te del šiladini phuv e raštrake, pla pala kodova paruvipe te e raštra del e komunake aver phuv ande varesavo pero e Belgradesko, po savo rajarel e raštra⁴⁴. Ando berš 1934. sas planirime kaj kam te pala o ladavipen e Jatagan-malalako ando trubulipe te avel te ulavelpe 1,8 milono dinarja. Maškar kodo e komuna Belgrado ando berš 1938. čida numaj 350.000 dinarja, kana sesas xaradine 165 khera ande kotor e maxalako trujal o birtu „Mostar“, kaj trubunas te vazdenpe duj škole. E xulajenge e kherengo dino si po 2.000 dinarja. Po agor 1939. berš thaj po šird e 1940.berš, si prekal o džilekavipen⁴⁵ maškar e raštra thaj e komuna, pala e 450 xaradine khera ulavde majcira 500.000 dinarja. Umlal kodelestar kozom sas baro o kher thaj će kvalitetosko sas, e jerina line katar 1.500 dži ka 5.000 dinarja⁴⁶. Kana las te rinčibaras⁴⁷ kodova thaj te dikhas

44 Komunako lil, “Zapisnik sa I redovne sednice Gradskog veća održane 3. februara 1939”, 18.februar, 1939, str.66.

45 *Džilekavipen*, na srpskom jeziku ima značenje: *pismeni sporazum*.

46 Godorlin katar o prezidento Foreske komunako katar o 8.avgusto 1939. (IAB, OGB, k. 481)

47 *Rinčibaripe*, na srpskom jeziku ima značenje: *prevod, tumačenje*.

po aver čhandi, atoska ande aver Belgradoske pera jekh kher katar e 34 kvadratni metarja, e Kumuna molas paša 26.000 dinarja⁴⁸. Kodo molas kaj o pokindipe pala o xaradino kher ande Jatagan-mala sasas 13 drom majciknes pokindini katar e love save sesas trubujutne pala vazdipen jekh kasave kheresko ande Belgradosko pero, pal vađe kothe naj sas todino kozom mol e phuv. E xulaja e kherengo ande e Jatagan-mala nikana či line neve khera. Napal o xaradipen ando 1940.berš, e Jatagan-mala peli numaj pe 170 khera.

Napal o xardipe e Jatagan-malako, lake bešutne ladavdepe pe aver lokacie, majbut Rroma gelatar ande Marinkova bara kaj ućom dživdisarenas bututne rromane jerina⁴⁹. Angla o šird e Dujte sundalutne maripako, ande Jatagan-mala ačhile dži ka 1.000 bešutne, katar save sas majbut Rroma 750 džene. Đindo e arćondlinengo, boltengo thaj e themutne česme cikhjardape. Kodola save ačhile inćate te dživdisaren zabades sesas tradine ande o lodo „Topovske šupe“, savo sas na dur katar e maxala, pal kotar po samudarimasko than ande Jajinci, jal tradine ando lodo „Staro sajmište“, ande kadaja pustik avela majbut svato pala e Rromsengo samudaripen⁵⁰.

48 E patrin Politika, “ E Belgrdaoski komuna dija šird te kerel buti po vazdipe 118 cikne khera pala e bućarne”, 7.novembri,1937.beršeste, e rig 10.

49 E Zlata Vukasnović-Macura thaj o Vladimir Macura, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2007), 19.

50 Ačhavdimata katar e Jatagan-mala ćidine si ande 60.berš e XX.šelberšesko, pal kodolesa vi e risparimata pe kadaja maxala xasajlo ka e generacie save avile napal. Aba e hroničrja si jekhe gindesko kaj e Jatagan-malako dživdipen phabardisajlo angla o Dujto sundalutno maripe.

II

ŠIRD E MARIPAKO THAJ O DŽIVDIPEN E RROMENGO NADE MAXALE THAJ ANDE LODURJA ANDO BELGRADO

Atako e nacistikane Germanikako po Belgrado thaj e Thagarni Jugoslavia kerdape po 6.aprili, ande 1941.berš. Napal e kerdlin katar o 27. marci, kana e manuša e Belgradoske inklile po masovno protesto mamuj kodeleste kaj todape e semnatura po pakto e Germanijasa duj divesa majnglal, xaćarelaspe kaj si o maripe but paše. Kojnik bipaćalas kaj kam te o Hitleri te drendisarel e Serbia, numaj sas o phućipe kana kam te e Germanija thaj lake durustura te kodo atako vi keren.

Po kodova 6.aprili, 1941.berš, po dives e Patrađako, o Belgrado khavenas⁵¹ e piloturja e Šovto astardlinake pukosko e aviaciako e Thagarne Jugoslaviako, pal lengi 102. astardlinaki eskadrila ande khavipe e Belgradoske ćeirako teljardine andar o birto „Zora“. Sasti eskadrila sas majnglal ando Mostari kaj arakhenas e senorri jer e Italijanurja savaxt denas ande Jugosaviako nemutno varemi. E pilotonge sas mothodino sigo te aven ando Belgrado thaj ažukarelaspe po akharipe te napal vazden e avionurja. Ande

51 *Kheven*, pe serbikane ćhib mol: *brane*.

Belgrado sasas lenge dino te dikhen peski jerin pal ande detharin te amboldenpe ande komanda. Sakajda lendar sas rodino te aven paša o telefono ando abseri e tarapanako. E piloturja dine godor te anglarijat kidenpe ando birto „Zora“, nerne kaj kodo šajovela paluno drom kaj savore khetanes óidenpe ando birto. Kodoja rijat e pilotenge lenge kamle gilja gilabada e Divna Kostić, savi ói kamla te lel e love lendar kan akamenas te denla pakiv.

Ando birto ašunelaspe e gili: „Oj Hitlerono, dav bule će deja, mukhesa po Balkano óire kokala...“, thaj e gili „Kana bi kadala ruže cikne...“. E Divna rovelas kodoleste kaj džanelas so kam te te kerdolpe. E paramiçi vakarel kaj kam te sarbarr te bonbarduilpe o Belgrdao e Divna kodo ašunda katar o piloto Miloš Žunić, thaj kaj voj vakarda e Rromenge so kam te te kerdolpe. Jekh muzičari savo gilabada ande Jatagan-mala ande „Nila birto“, kodoja lipali rijat lekhavda o teksto e giljako savi napal gilabada ande kodova birto thaj savi buxljarelaspe ande rromane maxale⁵².

DIVES E PATRADJAKO

Kana avela jekh dives
dives Patradjako
e avionurja but urjon
von but urjona
Bare bombe mućena.
A-a-a-a romalen!
A-a-a-a Phralalen!
Joj phejalen!

52 E melodija kadaje giljako zabades si lini pala e gili „Jekh kalo pampuri“, savi labjarelp e ando filmo „Dom za vešanje“, reditelja Emira Kusturice.

Joj čhavalen!
Bare bombe mučena,
bute thema mudarena.
A-a-a-a romalen!
A-a-a-a phralalen!
therne rakle merena,
terne rakle pe ulice,
von savore merena
lole arene ande vast von incarena.
Romalen,
phenjalen thaj phralalen
sa ačhile mudarde
sa ačile mule!

O telefono kampanisarda ande jekh časó tela e rijat⁵³.

Sigo napal e okupacia e Thagarne Jugoslaviako, e germanikane rajarimata dine manglin te ando 18.majo, 1941. berš, kerelpe o lekhavipen e bešutnengo ande Serbia. Dikhindo si kaj, ande kodova ciro, ande šorutno foro dživ-disarel 253.729 bešutne. Numa kaj o lekhavipen či astarda o Zemnuo , tujalutne gava, e phanglutnen, e germanikane urumnen thaj e nasvalen ande satarrilna, thaj sar kaj sas pe zor vi majdur e vanredno situacia, pačalaspe kaj kam te po agor te sikavelpe kaj ande Belgrado si 300.000 bešutne⁵⁴. Kozom sasas maškar lende Rroma, pares si te džanelpe,

53 Losaripe: o Petar Rosić, članako: „andar o birto „Zora“ ando maripe: Sar e Jugoslovenake piloturja ažukardine o Dujto sundalutno maripe“, pukjardino po <https://balkanist.rs/iz-kafane-zora-u-boj-jugoslovenski-piloti/>

54 E patrin „Novo vreme“, inkljile ando 25. maja 1941, rig. 5.

aba džanelaspe kaj šeral dživdisarenas ande pera e foreske prindžardine sar e: Jatagan-mala, Pištolj-mala, Marinkova bara, Pašino brdo, Čubura thaj e Zvezdara. E vrjame save si lekhavdine ande angluno kotor kadale pustikako pala o rromano them naj ses loke, aba e vrjama savi zabades avili anda čače nasulimata thaj ingerda but dživdipa. O bombardovanje e Blgradesko, pal pala kodova e kapitulacia thaj e gremanikani okupacia, andipe e rasne xakajengo thaj masovno mudripe semnisarde e avutne vrjame savenadr e bututne Roma daranas.

Ućom ando aprili, 1941. berš, e germanikane rajarimata formirisardine uladini „bućarni grupa“ pala e Džuturja ande truj e Specijalno policiako, savi kam te ando majo čhon de buxljarepe ande Policija pala e Džute, pal katar o 7. juli lipal beršesko kam te ondinil sar specialno Policija pala e Džuturja thaj e Rroma⁵⁵. Lengi buti sas te lensjama pe Džutenge thaj e Rromenge bešutne, sar bi zurjarenas te delpe pakiv e uladine ortengo save sas lehavdine pala e Džuturja thaj e Rroma. Sakajda, kothe kerelaspe e registarcia e Džutengo thaj e Rromengo, sar vi po sa lengo barvalimos thaj sa so si len. Ande kodova kerenas buti e neveformirisardine alosardine kotrorra (referato) ande Belgradesko Gestapo, sar vi e II spesialno alosardino kotororro Ulavlinako⁵⁶ pala e raštrako lesjamalipe, ando Ministarijumo pala e andrutne buća e Rajarako Serbiako⁵⁷.

Anglune antirromane napurja andine sesas ando 22. majo.1942. berš, andipe e rasikane kategorizacie andi savi trubulas te šerelpe e rasako peripe e bešutnengo, pal katar o 30.majo, 1941. beršeste, sa e mothodimata save sas phangle pala e Džuturja širdosrde te phandenpe

55 Branislav Božović, „Upravnici...“ rig 121.

56 *Ulavlin*, pe serbikani čhib mol: *odeljenje*.

57 Rena Rädle i Milovan Pisarri (ur.), n. d. rig 86-88.

vi pe Rroma. Majanglal ande sa e alosardine kotororra e komunengo katar o 10.juni,1941.beršeste, sa e godornime sas te šerelpe jali ande Komuna jal ande Rajaripe e foresko Belgrado si Rroma save keren buti, te pala kodo penelpe e rajareng e ande vrjama katar e 24 časurja, pal te e Rroma save keren buti momentalno tradenpe bućatar. Po kodova lipalo dives sa e ulavlina kerdine kontorla pe rasako peripe peske bućarnengo thaj sigo dine godor e rajareng e.

Ande avutne divesa kerdili e agorutni trubutni registracia e sa Džutengo thaj e rromane bešutnengo. Kodolenge save ċi avena pe registracia vakardino si kaj kam te aven mudarde, kajda kaj sesas ando butipen e manuša registuime. Dži ka 13.juli, ande belgrado evidentirisajle 9.435 Džuturja thaj 3.050 Roma. Kajda dža ka 26.juno, e registraciasa sikadilo kaj katar registuime Rroma von 2.080 sesas majphurane katar e 14 berša, pal 964 majterne. Maškar lende sesas 1.081 mrša, katar save ses 326 manuša savi kerenas buti pe alindža, 261 muzikanturja, 71 arćonde, 407 savi kerenas ver-aver buća thaj 16 sven naj sas škola⁵⁸.

Pal o manglin katar o 30.majo, e Rroma ser vi e Džuturja, aćhile bi dženenge lila. O rajaripe e foresko Belgrado ando 3.juli, 1941.beršeste, roda te sa bešutne ando Belgrado save si „arijevske vicako“, majpurane katar e 16 berša liduj jerimako, musaj si te inkalen nevo dženutno lil⁵⁹. Ućom sas prindžardino kaj e Rroma thaj e Džuturja naj ses andar kodoja „arijevsko vica“, aba ando 27.juli, 1941. beršeste, ando ċaćikalin⁶⁰ pala dendipe e dženutne lilengo

58 O dokument pukjardino ande Dragoljub Acković, „Romi u Beogradurig. 253

59 IAB, OGB, k. 2, br. 406, Uprava grada Beograda, Administrativno odeljenje, 3. juna 1941. godine, Izvor: Milovan Pisari, „Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta“, Beograd, 2014.

60 *Ćaćikalin*, ande serbikani ċhib mol: *pravilnik*.

kalaro si mothodino kaj e „Džutenge thaj e Rromenge či troman te denpe džanutne lila“⁶¹.

Po mothodipe Rajaripako e foresko Belgrado thaj e germanikane rajaripako, e Rromnge sas rokhavdino te mestine phiren po tango foresko truj bi dendine lilengo.⁶² O mothodipen či sas vakardino numaj pala o phiripen ande durjale pera e foreske, numaj vi pe kodola ande save dživdisarenas e Rroma, sar o misal pe Čubura jal o Pašino brdo⁶³, e Rromege sesas line sa e xakaja thaj musaisarde te aven semnisardine e galbeno trakasa. Sesas prkatikane, ando geto ande peske pera, kodoleste kaj naštije te len vi surale džanutne lila, thaj či aver lila pala e mestpako phiripe save lenas e bućarne save kerenas bući ande fabrike pala e trubulimata e germenikane urumnipako. Kodova molas kaj e muzikanturja, e kočijašurja tha e suro bućarne musajisrde te ačhen ka peske khera thaj te dživdisaren sar šaj thaj džanen te bi ačhenas dživde.

E situacija savi kerdili napal e menglin katar o 30. majo, 1941. beršeste, trada e Rromen te zumaven te arkhen varesavo baxtagor. Takaj sar e khetani naštije te kvalifikuinpe sar e organizuime thaj autinomno khetani, varesoske grupe e Rromengi skajda sikadile ando zumavipen te po varesavo varo na aven astardine kadale napenca thaj te xosenpe andar o registar e „Rromengo“. E lokale rajarimata ando Belgrado vakardine:

Napal kerdino lekhavipe ande majbaro đindo e
rumunski Rroma rodije te xosenpe andar o registro

61 IAB, OGB, k. 2, Čačikalin pala o dendipe e džanutne lilengo. Lino: ibid.

62 IAB, OGB, k. 211, br. 5631, Rindo e bešutnengo e komunako e foresko Belgrado andar trujalipe, savenge si dine e pruve thaj e meklutlin pala o mestimo phirpe, 2. juni 1941. Lino: ibid.

63 Po Pašino brdo mjbud Rroma dživdisarenas ande ulica Kruševačka, Ozrenska, Varvarinska, Strumička, Tetovska i Grčića Milenka.

po fundo e pruvengo save line katar e thanutno Ruminikano konzulato, pal ande savo čačarepe kaj si von rumunikano them thaj len sar kasaven trubul te xosenpe. Kada phučipen baxtagordino sas kajda kaj katar e prrosardine sas rodine e pruve save trubun te delen e thaneski komuna pala o peripe e themesko jal e vicako⁶⁴.

Sakjda e grupa katar e 22 Roma save dumut bešen ando Belgrado, učom po 5. juno, 1941. berš, bičhalda jekh lil e komesareske pala o foro Belgrado e Drageske Jovanović:

E rajske e Rajaripako e foresko Belgrado

Ando trinto akdele čhonesko ande patrin Nevi Vrijama mothodini si e manglin pala e Džutruja thaj e Rroma. Pe kodoja manglin e Rroma si lipaldime pašti ande sa sar kaj si e Džuturja. Kadaja lipaldin amen e Rromen e Džuturenca dikhimasa naj mišto, pal sakajda ando dikhipe pe amnde e belgradske thaj čačes e foreske Rromen ande Serbia. E familije kodole Rromengo ando forurja ande Serbia bethanisrdine si khote butivar majbut katar jekh šel berša, kajda kaj sam amen pašti savrijama dikhavne na sar e ladavdine Rroma no sar e Rroma save khote bešen dumut. Pašti 90% amare familje pe fororurja save si bašthanisardine dumut si serbikane čačepačivale pačivako thaj pašte savaxt sar e dizutnen sesas amen lipale orturja thaj lipale godorlimata sar vi aver dizutnen, pal amaro nacionalno xačaripen, ka e Rroma save si kothe bijandine, sas butivar serbikano. Čačes vaš amen e Rroma sanas savaxt pakivale emare phuvjake thaj sanas but lojalni bešutne. Sevnisardam e urumni, pokinasa o porezo, thaj svange samas lače thaj sa e avere

64 Dokumenturja pujakrdine ando u Dragoljub Acković, „Romi u Beogradu“, rig. 253.

undžilipengo prekal e raštra sar vi sa e aver Srburja. Pakivale thaj šanti bućasa, bututne e foreske Rroma therde peske tiknikano xulaipen thaj fundosarde jerinako dživdipen. Bututne Roma si sikljardine ande veraver arćumne, pal majbut ande andrutni Serbija, pla but Roma si vi muzičarja. Kodole amre arćomnasa amen pakivales thaj čačes kerasas love pala amnde thaj amere jerinenge.

Andar sa vakardino thaj kodolestar kaj ande e rasno-biologikano dikhipe ċi ande jekh phuv-uzal akana ande Kroacia-e Rroma naj ses uladine katar e arijevcurja, amen Tut raja Rajarina , ando alav e Serbikane Rromengo-uladimas ande anav e Rromengo-Serbikane belgradoske Roma save si kathe bijandine, majpakivales ruđisaras pala o barikanipe.

1) te e manglin katar o 3.juni. kadale beršesko savjasa amen lipaldivas e Džutenca te paravelpe;

2) Te e Rromenge e muzičarengel delpel šaipe te keren bući ande suro birturja, sar bi šajas čačikanes, peske arćonimasa , te keren e love pala o marro pala peste thaj pala peske jerina kodolesa kaj kam te majzor te inkerasamen pla e manglina save rokhaven amange e bući po radio, ande teatro, barurja thaj ande kinurja.

Napal vakaras: kaj ando Belgrado si but Rroma save avile rigatar, save mangen, ċoren thaj keren lipale buća. Kodola Rroma amenca save sam bijandine kathe, ċi ande religiozno ċi ande nacionalno ċi ande nisosko aver dikhipe najlen ċisosko phanglipe amenca thaj kodoleste ruđisaras, te von andar o Belgrado tradenpe sar na bi vi amen čače pakivale manuša vaš lende avasas sdošale.

Dži akan sas savaxti kaj e rajarimata andar amare rindurja losarenas e lesjamutnes e blgradoske Rromengo. Kadav sas but lačhes thaj kodoleste ruđisaras e rajes Rajarutnes te vi akana čhinafel jekhes lesjamales, savo kam te e rajarengel del sa e informacie thaj kam te mažitil e Rromen and eorganizaca dživdipako

ando Belgradu, pal mestine sam pa amari rig ande kodoja reslin te das e propozalo amare majpakivale manušes, o raj Zdravko Milosavljević, muzikanto nadar o Belgrdao, ulica Banjalučka 4.

Ande ažukarlin kaj kam te o raj Rajimatari te del pakiv kadale amare ruđipako, aškhas e bare pakivasa.

5-VI-1941.berš

Ande Belgrado

(džal e siganatura katar e 26 manuša)⁶⁵

Mandaipen kadale lilesko phares si te čačrelpe, kodoeste kaj e agreskoreske rajarimata numaj šajas te anen e relevantne godorlina. Godorlin pala e phendli e Rromengo defititivno ando 11. juli.1941.berš, anda o šefo Rajarimake komandako o Harald Turner (ger. Harald Turner), viz, e godorlin aresli andar o Berlino⁶⁶. Po late e Rroma e Čergarj akam te aven uladine katar e Rroma save si bijandine ando Belgrado, thaj num ape lende kam te inkerenpe e anti-romane napurja, so zabades dikhlape kaj naj čačes jer o Turnero ande peski manglin mothoda kaj e napurja či trubun te labjarenpe „pala akan“ pe Rroma save si bijandine ando Belgrado. No, napal kadaja manglin but Rroma line šaipete aven xosardine pa lista e „Rromengi“. Kodo manjal kaj šajas te anbolden e manuškane orturja maj anglal katare 30. majo. 1941.beršeste, thaj kaj ašarimasa kodoleste šajte fuljaren e galbeno traka, te mestimasa phiren po foro, te džan pe themutne thana, te tradenpe ando tranvaji, thaj šeral importantno te aboldenpe peske bučengo. Pe kdova varo

65 Dokumenturja pukajrdine ando u Dragoljub Acković, „Romi u Beogradu“, rig . 252-254. E liles si leski verzija pe germanikani čhib: IAB, OGB, k. 590 „An Herrn Polizeipräsident der Stadt Belgrad“.

66 AVII, Urumne krizi, predmeto Harald Turner thaj aver, 3/III, k. 1, Georg Kiessel, „Zapisnik o saslušanju od 18. oktobra 1946“. rig. 3 i „Zapisnik o saslušanju od 25. oktobra 1941“, rig. 3. Xaing: ibid.

šajas te kodola save seass e muzičarja šajas te lundžaren te bašalen ande birturja thaj aver puhtardine lokalurja, e kočijaša palem šajas te crden e manušen thaj aver roma thaj kola.

E Rroma save sesas ande bući and eforeske strukture vi von sakajda rode te avne amboldine pe bući, so varsavenge sas dino. Ande varesoske abserja, lekhavenas e ruđutni direktno ka Ministrerujmo pla e andrutne buća:

E godorlinasa e Foreske Rajaripako ando Belgrado VII đindo: 24974, katar o 5.IV.1941.berš, tradino sem sar o Rrom andar e sevnilin D.T.C. kaj semas bućarno sar o šoferi katar o 1928.berš, sa dži ka adives kana andape kadaja godorlin. Godorlin pala munrro tradipe pa bući kerdilo po fundo e manglipako e Urumne rajaripestar ande Serbia pala o deklarisanje e Džutengo thaj e Rromeggio.

Manglin e Urumne rajaripesko ande Serbia D. N. đindo 2051.2142/41 katar o 11. juli 1941. beršeste, me sem xoslindo pa lil kaj sem Rrom prekla kaste kerelpe opre motnodini manglin e Urumen rajaripesko pala soste si ma vi pruvakatar o Rajaripe e foresko Belgrado. Po fundo so si mothodino, pal sar si man godorlin ruđisarav te amboldavma pe mrno sevnipen kaj nakhadem 13 berša sar čačo bućarno šoferi e Direkcijako pala e Tranvaja thaj o rošalipe⁶⁷.

67 IAB, OGB, k. 2, bi đindosko, ruđutni katar o Božidaro stanojević Ministerijumo pala e andrutne buća, 18. septembri, 1941. Xaing: ibid.

2. 1. Anglune phandavimata e Rromengo thaj indardipe ando lodo e Banjica

Sar o godor po vazdipe e themesko telal o vast e Komunistikane partiako e Jugoslaviako, o agresori ućom ande šird ando juli ćhon, 1941.beršeste, anda napurja te daravel e bešutnen, majanglal te mudaren e komunisten thaj e Džuten. Pala reslin e tradipako e komunistengo thaj e espanijake marutnengo sar o rezervoari e politikane taocengi po šird ando juli ćhnon, 1941.beršeste, kerdilo kidipasko kentro thaj o lodo pala e egzekucije pe Banjica. Ando lodo sesas duj sekcije ande savi sasas jekh ando ićaripen e serbikane policiako, pal e aver inćarelas o Gestapo, kajda kaj andar lenge phanglimata ando lodo sajkhdives andine majcikne jal bare grupe e phnaglengo, aba vi kodelen save sesas direktno astardine pe ulice jal kana kerelaspe e racija.

Sig palo kodova, ando lodo line te aresen e Romen katar o Beogradi thaj pašutne thana. Anglune dokumentuime abseri inćardonpe phandipe jekhe grupako e Rromengi andar Meljako thaj e Sremćica, duj gava ande truj e Belgradosko, ando maškar e septembaresko ko 1941. berš. Lengo phanglipe si phando e mamujimasa e partizanengo po Valjevako žandarmeriako korpuso ando gav Meljak, ko 12. septembri 1941. beršeste. Komandati kadale korpusesko informišisarda kaj si mudardo jekh komunista pal but von ses xanime, dži kaj katar o korpusi jekh žandari našaldo pal dujto si xanime; pe lafja lipale komandanteske „ando maripe line kotor paša 40 bandaturja mažutisardine katar e gavutne (Roma) andar o gav Meljako⁶⁸ “. Napal kodova pe direkcija e Rajaripako e foresko Beolgrado, andar kodova gav ando lodo Banjica andine sesas 15 Rroma murša⁶⁹.

68 Khedimi pustik NOR, tom I, pustik 21 dok. 3, Hanig: ibid

69 Evica Micković thaj Milena Radojćić (prij.), n. d., str. 76-77 (phande e đindosta 219 dži đindo 233), Xanig: ibid.

Savore sesas mudarde trin dive zabades. E Rroma andar o Meljako sesa phande thaj mudarde sar partizanenge mažutinde, sar so mothovel kokori e Nedićeski Rajarutni ando dokumento kotar e napurja save trubuje te kerenpe mamuj „našle džene save či denisajle“ thaj ando savo maškar aver lekhavel kaj „abserimasa phanglipe e našlutnengo sar ando misal e rromengo andar o Meljako (trubul len) sigo te fotografisaren thaj te pukjarelpel ande štampa te o sundal dikhel kon si kodola save kerenape nacionalno ilvadže⁷⁰. Kadava lipal te krdolpe vi kana astarenapa e našline phanglutne, e Džaturja thaj e našlutne avere themesko⁷¹”.

Sakajda, 11. oktobari 1941. beršeste, ando lodo andini sas jekh grupa e 19 dženenca andar e Sremčica, paša o Belgrado, savendar štar džene ses semnisarde sar e „Rroma“. Tkaji kaj sa aver sesas registruime sar e Serburja, lenge anglune anava, profesie, than e bijandimako thaj e bešipasko, sar vi e šajutne jerutne phanglimata e štar Rromenca, sikavena šajipe kaj vi von sesas Rroma numa prosardine sar e Serburja. Ašarimasa kodole ver-verimasa, sa ses mudardine po 17. oktobri, kana e germaniake rajarimata ande godorlin te mudarenpe 200 taocija (100 Džaturja thaj 100 komunisturja) vaš mudardipe e duj urumnengo anglune diveseste⁷².

Ande anglonilaj ko 1941. registruime sesas vađe varesave grupake jal pojekhutne astarimata e Rromengo. Von naj ses phande ando lodo Topovske šupe kaj ses majnglal phangline

70 *Ilvadžo*, pe serbkani čhib mol: *hrabar, junak*.

71 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., str. 115-116 (phande džene e đindosta 829 dži đindo 843). Ani rig 118-119 (phande džene e gendosta 877 dži gendo 900), si pana 23 anava e bešutnengo kotar Sremčica save phande ko 16. oktobri. Maškar on si ini duj džuvlja save mukle ko 24. odova masek; e averenda 11 mukle pale, dži kaj aver dešt mudarde ko 17. oktobri majčače khetane lenge pašutnenca phangle ko 11. oktobri. Nijekh lendar naj registruime sar „Rrom“, numaj ande kodoja situacia phare šaj te verifikuilpe jal si mi maškar lende i e Rroma save ses anglal registruime sar Serburja. Xanig: *ibid*.

72 Khedutni pustik NOR, tom I, pustik 2, dok. 142. Xanig: *ibid*.)

e Rroma, učom ande o lodo Banjica savo sas alosardino pala e politikane phanglutne, takaj kaj sesas ande e pustika e lodorengē lekhavdine sar e „Rroma“. Takaj si varesave lender mukhline napal nakabor divesa, pares si te čačrelpe jal ses astardine sar e komunisturja thaj napal e phučipako procedura pruvisarde kaj či mažutisrdine e partizanuren, aba andine sesas sar e Rroma, pal atoska ses mukhline jer šajas te pruvisaren pesko savaxtako bešipe thaj kajda ses xosline andar patralin e „Rromengi“.

Kaj o lodo pe Banjica či funkcionisarda numaj sar o lodo vaš „politikane“ učom vi „rasne“ taourja, sikavena e abserja e phanglipako e „Romengo“ ko 31. oktobri 1941. beršeste. Kodoja grupa kerena e murša Rroma andar majbut thana – 8 andar o Boleč paša o Belgrado, 6 andar e Senaja paša o Mladenovaco, thaj jekh andar e Marinkova bara andar o Belgrado⁷³. Uzal ande duj abserja, savore ses mudardine ko 3. novembri 1941. Von sesas viktime e antirromane napengo save ande kodola divesa, ando Belgrado thaj o trujalipe, sistematikanes kerenas e germanikane thaj e serbikane urumne.

Paše kadala abserja, si šajipe kaj ande o angloivend 1941. beršeste prekal e Banjica nakhline činavdino đindo e Rromengo save naj ses registruime ande lila. O Fridrih Vili (Friedrich Willi), germaniako teluno oficiri savo sas angluno vaš e buća ando logori Banjica, vakarda kaj o mudaripen šeral majbut kerde opral e „Džuturja thaj e Rroma⁷⁴“. O lodo Banjica ko 1941. beršeste ande „narndone“ situacie kana phandavenpe e manuša ando baro đindo, sevnisarelas sar e paruvimasko lodo e Topovske šupe, soske bešipaske kapacitetija ande Topovske šupe sesa limitirime. Sural e cikne grupe e Rromenge tradine sesas po lodo Banjica thaj ande xarni vrajama sesas mudardine.

73 Evica Micković, Milena Radojčić (prir.), n. d., rig. 125 i 129 (phande džen e đindosta 994 dži 1008), Xanig: ibid.)

74 AVII, Urumno krisi, procesi Vilhelm Fuks thaj aver, 3/III, k. 1, ašunibe Vili Fridrih, rig.5 Xanig: ibid.

2. 2. Baro astaripen e Rromengo ande Jatagan-mala thaj tradipe ando lodo Topovske šupe

O šird e realizaciako pe rasno politika prekal e Rroma ande Serbia phandolpe vaš mištipe e generalesko Franc Beme (ger. Franz Böhme) po čikat e sa urumne zorengo ande Serbia, sar vi e manglina e germaniake generalesko Vilhelm Kajteal (ger. Wilhelm Keitel) pala o masovno represia pe sa astardine teritorie. Po kodo 16. septembri ko 1941. beršeste e Džutenge, save učom sesas viktime e masovno mudaripko, andine vi e Rromen. Godorlin e šefeski katar o Rajarno štabo e Turneresko thaj e generalesko Bemesko, kaj uzal o mudardipe e 21 germaniake urumnengo paša e Topola ko 2. oktobri, trubul te mudarenpe 2100 taocurja „Džuturja thaj Rroma“, katar save 805 sesas andar o lodo Šabac, pal aver andar o lodo Topovske šupe, la te širdol o masovno mudaripe e Romengo, majanglal e muršengo.

Vaš bari represie save ande kodola divesa kerdine ando Belgrado thaj ande aver thana ande Serbia thaj te pherelpe e Bemeoski kvotako vaš mudaripe, o agresori dija manglin te phandenpe e džene aver „rasno“ kategoriengo. Džute thaj rromane murša masovno sesas phande thaj mudarde. Kajda dija šird „angluni faza e biagorutne baxtagoripako e rromane phučipako“, sar kaj učom kerdili e angluni faza e biagorutne baxtagoripako e Džutenge phučipako“, o eufemizmo savo e nacisturja labjarenas pla o semnipe e planosko pla samudaripen e Džutengo thaj e rromane themsko.

Ando šird e 1941. beršesko ande Jatagan-mala ačhilo numa 1000 bešutne savenda paše 800 romane nacionalnipaske. Ando formiripe e lodosko Topovske šupe, katar 800 bare Rroma ando lodo tradino sas paša 430 murša, pal ando lodo Staro sajmište paša 170 bare Rroma thaj Rromnja e tikne čhavenca.

O lodo Topovske šupe si angluno koncentraciono lodo vaš Džuturja thaj e Rroma ando Belgrado, savo funkcionisarda dži ka 22. avgusto 1941., kana širdosarda o masovno phanglipe e Džutengo ando Belgrado thaj ando trujalipe, dži ko 12. decembri 1941., kana kado lodo majbut či kerelas buti. E moldipena si kaj prekal o lodo nakhlino paše 5.000 Džuturja thaj paše 1.500 Rroma, pal uzal čine uladutne savore ses mudarde. Topovske šupe sesas khetano kotor e bare kasarnako „Kraljević Andrija“, ani lokacia pindžardi sar Autokomanda, ano kotor e foresko savo sas paše e Jatagan-mala thaj e Marinkova bara.

Phanglipe e Romengo ando Belgrado dija šird viz kana lodo Topovske šupe sas pašti nađardino katar e Džutenge taocurja, vi kodo angluno drom napal o mudaripen e bantoske Džutengo, pal dujto drom napal o mudaripen e belgradsoke Džutengo⁷⁵. Sig pala e Turnereski manglin pal o phanglipe e ačhile Džutengo muršengo thaj sa e rromane muršengo ande Serbia, sar taocurja losardine pala o maudrdipen⁷⁶, o germaniake rajarimata ande o Belgrado „teljardine ande akcia“ te phandaven e rromane bešavnen.

Pala o phanglipe vakaren vi e gevajimata save e Raštraki komisija vaš verifikacia e nasulipako savi kerde e agresorja thaj lenge mažutne kida napal o maripe. Jkeh katar kasave si vi o gavajipen katar e Nadežda Milosavljevićm anadar e Jatagan-mala:

Avindoj nagla kodoja komisija, e Nadežda Milosavljević andar e Jatagan-mala, IV rndo đindo 13, phurani 30 berša, čačepačivake religiako, daj e štar čhavrengo, sar zijandini anel kadava prosaripe:

75 AJ, 110-908-219. Xaing: ibid.

76 Dikh o šero pala o genocide opral e Rroma ande Sebia, „Samudaripen e Rromengo ande Serbia pla e vrjama Holakkausto“ - Milovan Pisari, Beograd, 2014. god.

Ando 28. oktobri 1941. beršeste, kana sesa baro cidipe e Rromengo ande Jatagan-mala detharinasa paša e štar časurja dine e policajcura ando munro kher thaj ingerde munrre manušes e Dragoslavos Milosavljević, po arćorno bućarno, phurano 40 berša e čačepaćivako religiako, o dad e štara čhavrengo. Kana astardine munrre manušes sigo vi les e avere Rromenca ingerde ando IX pero palpala kodova ando lodo Topovske šupe. Napal trin divesa tradino si e avere Rromenca po biprindžardino drom, kajad kaj vi đi adives pala leste khanči či džanav sar vi pala aver munrre.

Kana phandade minurre manušes či maltretirisarde mangav te vakarav kaj či mardeles thaj po nisosko varo či mućisrde les. Pe kaski manglin phandade munrre manušes thaj sa e aver Rromen me či džanav, džanav kodova kaj astarda les amari policia, aba po anava e manušen či džanav, či nisosko džanglipe najma pala lende, jal sesas e Nedićurja, e Ljotićurja jal e policija. Kaj munro manuš čačes sas ingerdino thaj dži adives pala leste khanči či džanav akhardivav pe gejavne:

Draga Stefanović kotar Jatagan-mala IV rndo đindo 7,
Živana Petrović kotar Jatagan-mala IV rndo đindo.7,
thaj Mila Petrović kotar Jatagan-mala I rndo đindo 12.

Dokumenti kerdo 9. marto 1945. beršeste
Đindo e dokumentesko: 273/41
O mothodipen dija: Nadežda Milosavljević

Akcia e astarimaski ando Belgrado širdosarda paše štar časuraj detharinasa, 28. oktombri, 1941. beršeste, pe teritoria e IX perosko po savo arakhelaspe e maxala Jatagan-mala. Pe kadava astaripen e germanikane agresoreske zuralimata kerenas khetane buti e kolaboraciake serbikane rajarimata-sa, savi sas khote te del dumo pla varesavi logistika. E lokalne bešutnen naj sas nisosko xaćaripen kaj kam te kerelpe kasavo baro astardipe. Džikaj e bututne bešutne ande peske

khera sovenas, blokirime sesas e ulica thaj e thana ande save dživdisarenas. Andejkhvaxti, e agenturja e Serbikane policiako thaj e žandarja e lokalne ačhavlinako džangle ande save khera kam te den thaj kaj kam te arakhenpe sa e manuša save trubuje te aven astardine. Sas len čače podatkurja po fundo e isipne „rromane“ ramosardipenca save ses kerdine ando juno čhon, aba šaj ovela kaj či inčardepe po kodova ramosardipe jer astarenas sa e Rromen saven arakhle.

Šaj kaj vakarelpe kaj e serbikani policajcja thaj e žandaja džangle savo si reslin e akciako, thaj kaj silen pherdo godorlipen pala kodova so napal kerdilo. E konstatacia kaj numaj ingaren len ando pašutno lodo pe Autokomanda, thaj kaj džangle kaj kam te pa kodova than te aven ingerdine varekaj, sar kaj kodova rindosa kerelaspe e Džutenca. Ande kodola divesa vađe vakarelaspe kaj e Džuten bičhalena ande Germania pe buti aba sa majbut sesa e pruve kaj ses von inčardine e kamionenca po mudaripen ande o Jabučko rito.

Po vakaripe napalmaripako Komisiako vaš verifikacia e nasulipako, kana denas ande rromane khera ande Jataganmala e policia thaj e žandarja naj ses džungale, uzal ande čini abserja. Denas ando kher thaj sigo džungavenas e kherutnen, rodimasa te e murša thaj e somdžene e jerinako inkljen avri thaj te teljaren lenca.

Butivar von labjarenaspe xoxdine vakarimasa jal e pruvenca sar či bi vazdelaspe e tarpana: jkeh sas kaj e muršen čidenpe te džan te čhinen e kašta ande o voš pe Ada jal po varesavo aver than thaj kaj kodo či kam te lungo te trail, pal dino sas lenge o šaipen te ingeren varso xabe, love, šejja thaj e kola save šajas te sevnisaren lenge kana „čhinena e kašta“⁷⁷. E Roma inklenas šanti andar peske

77

AJ, 110-273-31, 43, 147, 434, 470 thaj aver. Xanig: ibid.

khera, pal e žandarja grupisrde len thaj ladavde len ande učom lačhardine kamionurja.

(...) Astartipe kerda jekh civili vaš savo džanava kaj sasas administatori ando IX pero, či džanav sar si lesko anav, pal lipalo si maškarutne baripako, pherdo, kale bojosko, e xarnjardine mustakengo, phurano paše 33 berša. Katr e lesjamale jkeh sas ando čino naredniko, džikaj aver sas redovo. Či džanav save si lenge anava numaj džanava kaj sesa liduj uče džene, thule, thaj melaxnne ranglako. Ando dikhipe po naredniko šaj te vakarav kaj sasles 45.berša, džikaj averes šajas te aveli dži ka 25.berša. (...) ⁷⁸

Ande lipali vrjama sar vi ande e Jatagan-mala, e racie sesas kerdine vi pe Čukarica, sar vi ande Žarkovo⁷⁹. Thara dives ko 29. oktobri, neve racie ande dži ko masovno phanglipe ando IV pero, ande Cvijićevo⁸⁰ ulica, sar vi pe teritoria VIII peroski, pe Čubura⁸¹, kaj dživdisarelas maj cikno đindo e Rromengo desar ande Jatagan-mala, aba vi ande Marinkova bara, sar vi ande ulavde thana po Pašino brdo, savo perelas ando XI pero, kothe o bešutne sesas majubut Roma. E akcia, sakajda širdosarda nazabades de-tharinasa, sar vi ando angluno dives nade Jatagan-mala, pe Čukarica thaj ando Žarkovo. Varesave učom džangle kaj kam te aven ingerdine, šaj ovela kaj učom e vjasta pala e racie save ses kerdine ande anglune divesa ande pašutne thana buxljardile vi pe aver rromane maxale.

78 AJ, 110-273-130, mothodipe Živka Stanojević Mandić. Xanig: ibid

79 IAB, kartoteka „SaAJ, 110-273-31, 43, 147, 434, 470 thaj aver. Xanig: ibid. sajmište“, mothodipe Miodrag Petrović thaj Milutin Petrović. Xanig: ibid.

80 AJ, 110-273-419, mothodipe Mara Marinković. Xanig: ibid.

81 AJ, 110-273-534, mothodipe Nada Savić; i 535, mothodipe Anton Tepelj. Xanig: ibid.

(...)Vakardine munre manušeske te lel pe peste e šeja thaj te teljarel lenca. Munro manuš urjadape, pe peste lija e neve kale calja, neve tiraxa, nevo ivendesko zubuno, pal paša sa kodova pesa lija vi duj džuto sosteja thaj jkeh ćilimo te učharelpe, so sa majnglal lačharda kaj amen džanglam kaj e policia kidel e Rromen (...)⁸²

Trinto thaj paluno dives kana ingerde e Rromen, e germaniake thaj kvinsliškkane rajarimata atoska line te astaren pe aver kortora e foreske, majbut pe perfierija, sar vi pe pašutne gava. Lundžardine e akcija po Pašino brdo, katar anglutno dives ingerdine kodolen save dživdisarenas ande kotor save perelas e XI perosko, thaj kerdine blokada pe aver kotor, savo perelas e VII peroske, sar vi po Bulbuderi⁸³. Paluno dives e astaripako kerdilo vi ande pašutne gava save sesas telal o rajaripen e Rajarnako e foresko Belgrado. E žandarja e V perosko kerdine e racia ande Višnjica, mažutimasa e Ljutićenge federnca⁸⁴ thaj šaj ovela kaj dija len dumo vi o prezidento e lokalne komunako. Ande kadaja liapali vrjama e astardimata kerdine ses vi pe Banjica⁸⁵, po Dorćoli⁸⁶ thaj ando Mirjevo⁸⁷.

Thara dives, e žandarmerija thaj e policija ande dži po agor peski bući, thaj vađe krenas po jekhutno astaripe ando

82 AJ, 110-273-132, mothodipe Draga Lekić.; dikh AJ, 110-273-143, mothodipe Natalija Savić; i 141, mothodipe Ljubica Martinović. Xanig: ibid.

83 AJ, 110-273-914, mothodipe Slavka Stojanović; 807, phenibe Zagorka Todorović; thaj aver. Xanig: ibid.

84 AJ, 110-273-967 i 970, mothodipe Jovanka Paunović, Marija Radimirović, Draga Radimirović. Xanig: ibid.

85 AJ, 110-273-817, mothodipe Laposava Jovanović thaj aver. Xanig: ibid.

86 AJ, 110-273-858, mothodipe Ružica Stojković Zlatković; i 860, mothodipe Olga Petrović. Hanig: ibid.

87 AJ, 110-273-942, mothodipe Nikolija Marić thaj Mileva Mihajlović; 944, mothodipe Mira Kostić thaj aver. Xanig: ibid.

foro, šaj ovela e reslinasa te astaren e našavdinen thaj aver Romen save ačhile. Kasave abserja sesas registruime 31. oktombri, ande jekh birto po Bulevari mestipako⁸⁸, pal ando 3. novembri, ande ulica Svunto Klementije, južnikanes katar o Pašino brdo. Prekal e vakarimata save mothovenas pe po foro, ande palomilaj 1941. beršeste sas astardino paše 12.000 Džuturja tha e Rroma.

Sasa zumavipen te ande kodola cirurja varesave Rroma garavdonpe telal o sovthan jal te našen prekal e feljastrin, aba vi von sesas pukjardine thaj pe zor sesas ingerdine⁸⁹. Sas vi abserja prrosarimaske, save adine dži ka kodova te o astaripe e rromane muršengo avel kajda fundutno thja efikasno. E gajavimata vakaren kaj ande kodova ulavdipe sas manajipen e policiako thaj e žandarmerijako, savi angla o astaripen p ever-aver varurj marenas e Rromen. Po vakaripe e Marko Jovanović, jekh katar lende sas varesavo Đorđe Uzunović.

(...) Anglo numajalo ingaripe e rromane muršengo ando lodo, vov prekal intrego rijat phirelas pe ulica thaj ačhelas ka rromane khera, čačes ande manglin te lel sjama pe lende te varekon na bi našelas, jer džngla kaj kam te aven ingerdine. Detharinasa, paša e štar časurja, vov, khetanes peske manušnjasa thaj e borjasa Adelasa, delas e germanikane policiasa ande sa e rromae khera thaj sikavelas len. So maj but, fajkam kaj vov dija e Germanenge čačo lekhavipe e rromane kherengo. Jer e Germanurja či dikhenas e aver lekhavimata e kherengo⁹⁰.

Paša e policajcja thaj e žandarja, vaš e vrjama astaripaki xaćardino sas vi o khotipe e lekhavutnesko e lokalne pe-

88 AJ, 110-273-537, 625 thaj 626. Xanig:ibid.

89 AJ, 110-273-167, mothodipe Mileva Đurić; i 75, mothodipe Mara Jovanović. Xanig: ibid.

90 AJ, 110-273-833. Xanig:ibid.

rongo, pal po Pašino brdo o komandanto e žandarmerijke ačhavlinako divesenca angla e racia lesjamlutnes lekhavda sa e „romane“ khera, sar kodo vakardine e bututne gava-jutne, e kherutne e ingerdine Rromen e muršen:

„Anglo astardipe o komandanto e ačhavlinako Pašino brdo o Dragi Isaković ramosardaa sa e rromane khera“.

„Vakarava kaj anglo kodova dives o Dragi Isaković, komandanti ačhavlinako Pašino brdo, ramosarda sa e khera ande kodova than“⁹¹.

(...) aba vakarav kaj angla o astaripen o Dragi Isaković, komandanti ačhavlinako Pašino brdo ramosarda sa e rromane khera“.

Prekal efikasno phanglipe, anelape klidutnipe kaj e racia po tereno dikhavnes sasa fundutnes planirime thaj po klaro direktive save ses mangline katar o Rajaripe e foresko Belgrado. Lipardo Uzimović, majčačes, naj sas jekhtuno prrosari savo sas akteri ande organizacia e astaripako. Vov andar o sostaripen te crdelpe telal e morći e rajarengje, dženeske asnako thaj pačajmase ande nacistikani ideologia, nernes kerelals kadaja bući te phabarel but baro đindo e manušengo. Gavajipen e Rromnjengo thaj Rromengo save ačhile dživde, vakren kaj vov inklisto dživdo andar o maripen, thaj šaj ovela kaj nikana naj sas dredino vaš o bilačhimos savo kerda.

Olenge o khera thaj savo lela kotor ano phanjibe. Vov, kotar manglipe te ovol šukar e thagarutnenca, personalno interesi thaj paćiv ani nacistikani ideologia, manglipa kerga buti, vaš mudaripe e bare gendosko manušengo. Ispatuipe e đivde Romengo sikavela kaj vov ačhilo đivdo palo mareba thaj kaj majčače khonik na lela doš vaš e škodra savu kerga.

91 AJ, 110-273-793, mothodipe Ljubica Sremčević. Xanig:ibid.

Ando jekh astaripe pe Čubura ande ulica Šumatovačko đindo 114, ande savi dživdisarenas prekal 300 Rroma thaj e Rromnja peske jerinenca, astardino si vi o barikano Rrom o Petrović Vojislavo, o muzičari ande Thagareski garda:

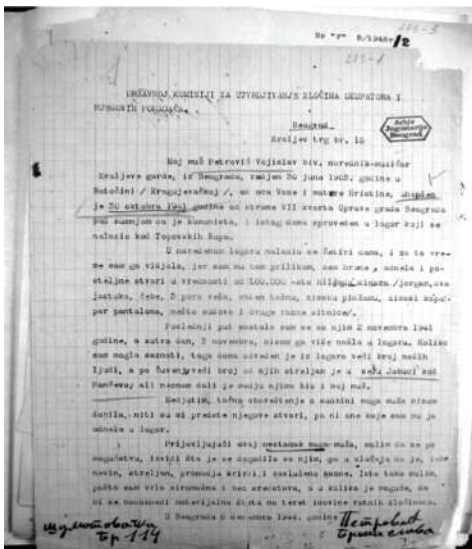
O Petrović Vojislavo varekanutno naredniko-muzičari Thagareske garadako andar o Belgrado, bijando ko 30. juni 1903. berešste, ani Batočina – Kragujevački, e dadestar Vasa thaj e dajata Hristina, phando ko 30. oktobri 1941. beršeste e rigatar katar o VII pero e Rajaripako e foresko Belgrado telal o bipačapen kaj si komunisto thaj ando lipal dives tradimo ando lodo savo arkhelaspe paša Topovske šupe. Ande kadava lodo sas štar divesa, thaj vaš kodoja vrajama dikhlem les, jer me leske ando kodova abseri ingeravas o xabe, šeja ando moldipe e 100.000 dinarengo – jorgano, duj šeranda, čebe, 3 kotora sosteja, akten tašna, ivendeski pižama, iivendesko zubuno, džuto kalce, khakabor vasurja thaj ver-aver hurdimata.

Paluno drom maladilem lesa ando 1. novembri 1941. beršeste, pal thara ko 3. novembri, či arkhlemes vađe ando lodo. Kobor šajjas te džanlisarav, kodova dives tradine anadar o lodo baro đindo amare manušengo, pal pe ašunimata von ande baro đindo ses mudardine ando gav Jabuka paše o Pančevo, aba me či džanav jal sas maškarr lende vi munro manuš.

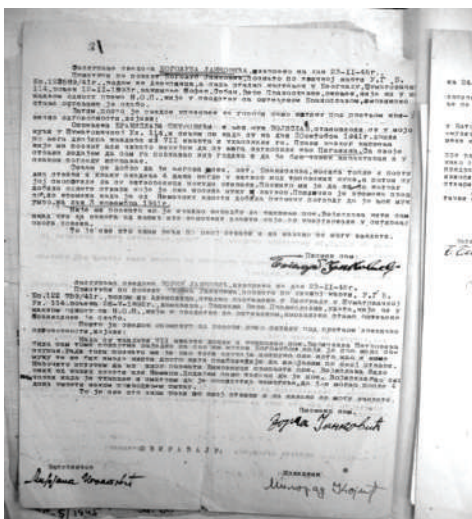
Mangava te prrosarav akava xasripe munrre manušesko, thaj ruđisarava po šaipe, te dikhelpe so sas lesa. Thaj te si ando abseri vipal bidošalo mudardino, te arakhenpe e došalutne thaj mišto te drendinpe.

Petrović Branislava, manušnji

Đindo e dokumentesko: 273-1

E fotografija dindo. 26: Methodipe e Petrovič Branislavako e manušnjako katar o Petrovič Vojislavo, angla e pakivali komisija pala verifikaca e nasulengo.

E fotografija dindo: 27 Mothodipe e manušnjako Petrovič Branislava kaj lakomanuš o Petrovič Vojislavo si Rom.

Sa phangle Rroma sesas ingerdine ando lodo Topovske šuipe, pal anglal kodova e kamionenca ačhavdile ande bešutnipe e IX perosko. Kothe šaj ovela kaj sesas, registuime ande uladine ramosaripa savo o rajaripe e perosko zabades bičhalda e rajareng e jal dija e informacie pala o đindo phanglengo sar bi e germenikani thaj e kvislíkani administracija džanelas kozom manuša si mudardine, viz tradine ando lodo pe agorutni destinacia – mudaripako than. Ando lodo sesas inčardine nakobor divesa, pal atoske bi len, detharinasa, ande bare grupe tradenans prekal ulica Franša D'Eperea dži ka e petlja „Mostar“, pal atoska po bipridžardino than:

Kana o Roma avile sigo širdosarde vi len khetanes e Džutenca te transportuinen e kamionenca pe skela paša e pančevačko podo. Ando tradipe e Rromengo či kerdepe nisoske lila či ti von jekhimasa po nav losardine te lačharenpe apal o drom, desari len ulavenas pe grupe katar e 50 dži ka 200⁹² džene.

Palo deš dive ande paše milje Roma, save avutne dive tradime e logoresta. But olenda ale e muzikake instrumentenca. Odova dive kana ale organizuime orkestri ani kasarna, bašalde poro paluno koncerti- maškar aver uvertira operaki „Seviljsko berberin“ e Rosinijeski. Palo koncerti, o Germania phagle olenge instrumentia thaj tharde olen ani bari jag, a o kamionia ingarde olen ani bari grupa ano bipindžardo drom⁹³.

Olangi paluni destinacia sesa gav Jabuka uzo Pančevo vaš savo ašungape kaj si than kote kerelape mudaripe. Ano odoja vrjama mudarde si ini ano Jajince ano pašipe e Beogradesko, Deliblatsko peščara, Rakovica thaj Kumodraž. Ano raporti jekhe germaniake askeresko kotar mudaripe 9. thaj 13 oktobarea vakardo:

92 AJ, 110-593-162, mthodipe Alfred Kazes. Hanig: ibid.

93 Pavle Minh, »štar berša telo umal e meribasko, ano Aleksandar Gaon (redaktori), „Amen ačhilam đivde... Jahudie kotar Holokaust“, vol. 3, rig. 265.

(...) Palo dikhipa e thanesko thaj keribe e gatisaripasko kerdo angluno mudaripa 9X 1941. O phande džene tradime kotar logori ano Beogradi e majmangline šejenda ano 5.30 časurija. Ulaviba olenge lopate thaj aver alati on hačarde kaj nakhena te keren buti. Sakova kamioni sinole numa 3 arakhibaske džene. Vaš ta na hačaren so čače ka keren olenca.

Drom kerdo bi save pharipa. O phande džene hačardepe šukar po drom. Lošale sesa soske ikljona kotar logori, kote olenge na sesa šukar.

Došalipe thaj darakaribe e dizutnengo vaš te ačhavolpe antifašistikano maribe kerdilo e 100 mudarde taocjengo vaš jekh mudardo germaniako askeri thaj 50 mudarde vaš jekh dukhavno askeri. Jahudie, Roma thaj komunistia ano akava logori sinolen džando avutnipe. On sesa rezervoari e taocengo ulavde vaš mudaripa ano represie, numa ini vaš keribe raso politikako e nacistjengo pedo savo manglape te mudarolpe sa jahudiake thaj romane dizutne, sar ini politikake opipe džene.

Ano logori sajekh ande si neve grupe e phande dženge. Kana o logori ovela e pohari gendoa phande džengo, o Germania anena sesa pobari grupa neve Jahudie thaj Roma. Ano logori ano proseko sine dži 1.500 phande džene, a ano momenti e palune phanibasko e beogradeske Jahudiengo ano ov sine pobut e 3.000 džene. Bešipe ano logori sine but pharo. Ispatuibe sikavela kotar maltretiribe e arakhibaske dženegro thaj maribe olengo ano harno vrjama dži sesa ano logori.

Kana ulavdo gendo e Jahudiengo kotar logori sesa mudardo anglune dive e novembareske, anena sesa e kamionenca ano bare grupe e Romen kotar Beogradi thaj andrune thana thaj tradena olen ano thana kote mudarde e Jahudie. O Roma sine ano grupe ano grastenge thana thaj ani jekh soba ano kati kote sine paše 1.000. Odote sine Roma kotar Požarevac, Vranje, Niš⁹⁴. Numa e logoreske germaniake arakhibaske džene, majbut avena ano

94 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa. Izvor: ibid. (AJ, 110-593-162, phenibe Alfreda Kazesa. Hanig: ibid.)

grasteske thana kote sesa o Roma thaj rakjako olenda lena časurja, nalif pero, love thaj aver šeja. Odova majbut kerena kana sesa mate uzo pharjakaribe e bandukosta. Ano disave situacie o germaniake arakhibaske džene pijena sesa, thaj ađahar mate avena sesa pedo Jahudie. Sesa odote ini ulavdo maribe e Jahudiengo, numa pobut marde e Romen⁹⁵.

Kana ano pučipe o habe, o Roma na lena nisar, jase diso kana o Jahudiako prezidiumi savo sesa đevaptuno te arakhol o habe, dena hari olenge.

(...) kana ačhili e blokada amare dromeski me gelum ano XI kvarti numa odote vakarde mange kaj khonik na džanena. Tahara po drom dikhlja man o Dušan Depalo, obučari savo phenga kaj mo rom si ano logori Topovske šupe. Me inardilum khere, gatisargum habe thaj gelum te dav oleske. Numa, sar sine but džene odote save phande, o Germania thaj o žandarmia na dende man te pašovav, ale but džene ađahar kaj o Germani lele te pharjakaren e bandukenda, a o žandarmia e kundakenca marde e manušen⁹⁶.

(...) Disavo vakti kerava si buti avri o logori, a rakjako inarape ano logori te sovav. Sesa odote ano anglalipe e oktobaresko paše 1.000 dži 1.500 džene ano logori. Odova gendo tiknjardo dži 19. oktobri kana khedime sa e muršen kotar Beogradi thaj kana našlu, ano logori sine majhari 3.000 dži 4.000 džene. Beša sesa ani kasrna thaj ano trin dži štar štale. O thana sesa pherde thaj rakjako na sine than kote te pašljove. O manuša pašljona sine avri po droma. O Germania na dena nisave šeja vaš sovibe. Olenda la numa phus numa ini odova sine bipherdo⁹⁷.

Sakova manglipe te naše odota agorisinelape e došalipa meriba. O objekta e logoreske sesa ulavde e sastrnea prekal savo o dizutne šaj te dikhen pharipe e phande dženegro

95 AJ, 110-593-162, izjava Alfreda Kazesa.. Izvor: ibid. (AJ, 110-593-162, phenibe Alfreda Kazesa.. Hanig: ibid.)

96 AJ, 110-273-520, izjava Jelice Vasić. Izvor: ibid. (AJ, 110-273-520, iphenibe Jelice Vasić. Hanig: ibid.)

97 JIM, k. 24, 2a-1/2, izjava Alta Kalmana. Izvor: ibid. (JIM, k. 24, 2a-1/2, phenibe Alta Kalmana. Hanig: ibid.)

savo sesa odote. Butipaske dizutne sakovadive phirena odota, nakhena pi buti, o sikljovne ano pašutne skole. A ini e fudbaleski publika sakova kurko avela sesa ano pašipe te dikhol poro manglino tim ano stadion BSK, dur numa pandž šel metaria e logoresta Topovske šupe, a o dostia pherena sesa pašutne kafane thaj restorania. Dikhola sesa sar kaj o pharipe ano logori nikaste na interesuinela.

O Roma kotar pašutne thana, Jatagan mala thaj kotar Čubura anglo anibe olengo ano logor dikhle objektia logoreske Topovske šupe, numa ni gndipa kaj odote ka ovollengi paluni stanica anglo meribe, soske o objektia e logoreske na sesa dur e thanesta kote đivdime. O džuvlja thaj o čhave e phande dženegro, ano angluno vakti, sinolen šajipe te aven dži logori thaj te anen habe pere majpaše dženegro. Palo odova, vakarena sesa olenge kaj o roma, čhave, phrala nane ano logori, thaj kaj bičhalde te keren buti ani Germania. Odova sesa hovavibe, sar kana e phande dženegro odova vakarde kana tradena sesa olen e kamionenca.

2. 3. Phanglipe e romane džuvljengo thaj e čhavrengo thaj tradipe ano logori Staro sajmište

Palo so pherdilo jekh masek te kvaš palo phanibe e romane muřšengo save tradime ano loogori Topovske šupe thaj mudaripe olengo ano than Jabuka, germaniake khedime dene thaj kvislinško thagarutne lele te mudaren aver Roma, džuvlja, čhave thaj phure kotar Jatagan mala, Marinkova bara, Pašino brdo thaj aver thana e Beogradeske kote sesa romane bešutne.

Ano jekh vrjama ano aver than, e 8. dži 12. decembarea, sesa tradipe e aver Jahudiengo thaj jahudiake čhavengo, savenge dendi direkcija kokore te aven ani Specialno policia kotar bičhalde ano logori. Vaš averipe olenda, phanibe e aver romane bešutnengo, sesa ano khera, maškar 10. thaj

11. decembri 1941. beršeste, numa savore on ingarde ano logori ano Sajmište.

Phanibe e romane džuvljengo sesa pedo scenario pedo savo phande ini olenge murša. Srbikani žandarmeria thaj e policia khuvana sesa ano sakova romano kher thaj tradena olen ano kamionia, jase ingarena ano žandarmeriake stanice jase ano kvartia vaš te hraminen olen thaj te ingaren ano Sajmište. Germaniake askeria na lele kotor direktno ano phanibe, numa dikhena si kerena mi prekal olengo plani savo on kerde:

[...] Ingarde amen amare kheresta ano Jaše Ignjatović 58a, mo phral o Ljubomir Matić, 16 beršengo, thaj me phejna: Katica, 7 beršengi, Olivera 4 beršengi, sa bijande ano Beogradi, pravoslavno religiake, srbikana, thaj amari phuri daj e Mileva Stojanović, kherutni 528 beršengi. Amen trdime trin agentja thaj duj žandarmia, savenda jekh sinole anav Bora, telodirekciako dženo, komandiri e stanicako Marinkova bara, a dujto sinole anav Nikola Gvozdešević. Anava e agentenge na džanav, sar kaj bistargum sar sesa olesko muj. Kotar o kher ingarde amen ani skola Branislav Nušić kote ačhilam jekh sahati, a palo odova e kamionineca tradime amen ano logori Sajmište [...]⁹⁸

Ano objektia e nakhle logoresko Sajmište ingarde paše 5.300 džene sa beršenge, maškar save but čhave. O Jahudie thaj o Roma na sesa hamime, vaš o Roma ulavde jekh kotor e kompleksesko, ano paviljoni gendo 2. Prekal o gendja kokore komandanteske logoresko, ano odova momenti, sesa paše 600 Roma thaj Romanice.

O forme e bešipaske ano logori sesa sa bihumano vaš savore, a ulavde vaš o Roma. But Romanicenge ačhilo pharo gndipe ano akala bilače dive.

(...) Ano logori marde man thaj tradime man te kerav buti, tradime man te pijav pani e kišajea. Telo amare thana kote sova, thavdela sesa o pani, ađahar kaj amen šilalova

98 AJ, 110-273-119, mothodipe Nadežda Matić. Hanig: ibid.)

but. O habe dena amenge numa jekh drom ano dive⁹⁹.

(...) O đivdipe ano logori sine but pharo, marga man o Kraus, savo kerga dikhipa e Ciganengo. E maribasta simaj sa šuvli. Dena amenge sesa disave inekcie, savenda baro gendo e džuvljengo mulo¹⁰⁰.

(...) Paše sa aver so hačargam ano logori mande thaj ma čhaja marga o Kraus, direkciako dženo: mande jekh drom khuvga e dumukunja ano muj thaj ikalga manda 2 danda kana adžukargam maro te hav, soske ov gndinga kaj me već lelum o maro, a ma čaj duj droma khuvga e korbačea soske na ulavgape e čhavenda kana manglape sine te ikalol aver mulen kotar logori¹⁰¹.

Pala o kritrerijumo ando lodo šaj te dikhas vi ande lila katar e Hilda Dajč, e Džutni savi sas phangli ando lodo Sajmište.:

(...) Kathe si kajda – na džanav sar te vakarav, jekhe lafesa jekh bari grastalin vaš 5.000 thaj majbut manuša, bi duvaresko, bi barangesko, sa ano jekh livni. (...) Las o detaharinako habe jal e rjačako xabe thaj kodova e majdžungale lafenca – baxt vađe, e manušeske nakhel o apetito thaj naj bokhalo. Pala kadala pandž divesa sas štar drom pala o xamo o šax. Aversar si šukar. Ulavdimasa pe amre pašutne – o lodo pala e Rroma. Adives semas inčate thaj xarnjardem e bala e 15 čhavrengesave se pherde džuva thaj makhlem len. Maškarkodo, napal kodo me pkelem munrro vast džika e liduj kuja e krezolesa, no palem e buči si bimažutni, jer kana dav agor e dujto grupasa, e angluni kam te palem te pherelpe e džuvenca. [...]¹⁰²

O Habe anelaspe thaj ulavelaspe jekh drom ando dives thaj vaš lakesko andipe pala kadava lodo sas udžalutni e Komuna foreski Belgrado. Pindžardo kaj e komunaki ad-

99 AJ, 110-273-179, phenibe Jelena Simić. Hanig: ibid

100 AJ, 110-273-181, phenibe Grozdana Milosavljević. Hanig: ibid.)

101 AJ, 110-273-192, phenibe Natalija Obradović. Hanig: ibid.)

102 Trito lil e Hilda Dajč

ministracia nernes sas akteri te bokhljaren thaj indirektno mudaripe e lodorengo, dikhipasa po lende sar pe džene kasko manglipa či trubun te aven perde. Ande kriterijumurja neve poretkoso thaj rasne politikako, e serbikane birokrturja sesas indardine majcikne bimanušipasa te len o profito, thaj ćorenas, thaj majdur bikinenas jal lenas pala peste e roba savi trubulas te džal ando lodo. Ande varesave abserja musajisarda te raeguil vi o rajaripe e lodosko, darvimasa te na anelape o xabe pala savo sas godoripen thaj sa kajda vi pala e draba thaj aver buća šaj te manajel kaj kam te avel majbaro mortaliteto, thaj evi vi mamujipe, viz varesave problemurja ando planirime baxtagoripe e džutenge thaj e rromane phućipako ande Belgrado thaj e Serbia¹⁰³.

But sigo e bokh thaj o ivend širdosarda te sumbisarel maškar džutenge thaj e rromane phanglutenge, majbut maškar e ćhavre thaj phure manuša, sar majbizurale maškar lende. Mothovelpe kaj: e Cveta Ibišević, bijandi ando lodo thaj muli napal jekh ćhon¹⁰⁴, o Ljubomir Mirković, phurano 9 ćhon¹⁰⁵, o Đura Stanojević, ćhavo e štar beršengo, e Petka Ibrahimović 13 beršengi¹⁰⁶, e Milena Draganović 60 beršengi, e Stana Todorović 55 beršengi¹⁰⁷, so si naumaj katar varesave anave e Rromengi save mule ando lodo.

103 Ande relacie maškar komuna dizaki Beograd thaj lodo si but importantno lekhavvipe andar o februari thaj marti 1942. : AVII, NdA, k. 36-1 dok. 21-58. Xanig: ibid.

104 IAB, OGB, k. 216, Resosr pla e limorija Rajarne uladlinake, raporti pala o prxope e mulengo thaj e xaisardinengo po dives 11. aprili 1942. Xanig: ibid.

105 AJ, 110-273-72, mothodipe Natalije Mirković. Xanig: ibid. (AJ, 110-273-72, mothodipe Natalija Mirković. Xanig: ibid.)

106 IAB, kartoteka Sajmište. Xanig:ibid.

107 IAB, OGB, k. 216, Resosr pla e limorija Rajarne uladlinake, raporti pala o prxope e mulengo thaj e xaisardinengo po dives 31. decembri 1941 god.; thaj o raporti pala e praxosaripe e mulengo thaj e xaisardengo ko 9. januaro 1941 god. Xanig: ibid.

Vaš ver-averpe katar e Džutni thaj lenge čhavrengo, vaš save naj sasas nisavo šajipe pala o mentipe, o Romnja šajas barem te zumaven te inklen andar kadava lodo. Pala e phangle Rroma murša naj sas vrjama te akardonpe pe anglutni manglin e šefoski e Rajarne štaboske e Turnereski, pe savi savore save šajas te pruisaren dumutno bešutnipe andoo Belgrdao šaj te aven xosline pa ramosaripen e „Rromengo“, ando abseri e rromnjego thaj e čhavrengo po Sajmište sikadilo kaj kadala pruve šaj te avelen zuralipe pala o mestipen. Ućom napal varsave divesa katar o astardipe e pruva savjasa šajas te pruisarelpelpe dumutno bešipe ande šerutno foro ande Serbia¹⁰⁸.

Lenge pašutne, majubut prekal bijanibasko lil e tradime džuvljengo thaj čhavrengo, avenas ka prezidento e komunako jal e prezidentoske e lokalne perosko savo trubja te pruisarelpelpe čačipe e dine lilengo. E rudlin majdur bičhalelaspe ka Specialno policia, viz ande Policia pala e Džuturja thaj e Rroma, pal okotar e šerutne germenikane rajarengo viz Ajnsacgrupi savi kerelas kontrola ando lodo. Paluni vrjama, sas te tovelpe e signature pe pruva katar e rig e komandatosko ande lodo Sajmište savjasa bi e manuša pala save rodelaspe o „jertipe“ xosenaspe pa ramosaripe „Rroma“ thaj avenas mukhline andar o lodo¹⁰⁹.

Fajkam kaj baro đindo e manušengo ande birokratiakano aparato sas len šajipe te avereski bibaxt ambolden ande pesko itereso. Pruve pala o bešipe denas vaš čhinade koboripena e lovengo. Misal, o lokalno prezidento e komunako anglune inegerda o phanglipe ando Resnik, pala napal pala kodola lipal manušnja thaj e čhavre dija e pruva kaj si bešutne ando Belgrado, thaj po kodova varo sarbarrarda lengo mukhlipe¹¹⁰.

108 AJ, 110-273-92, mothodipe Natalija Stojanović; thaj 96, mothodipe Milka Simić. Xanig: ibid.)

109 Arakhadine si originalne pruve pal o mukhlipen andar o lodo jal lenge anglune lakhavimata:AJ, 110-273-92, phenibe Natalija Stojanović; i 96, phenibe Milka Simić. Hanig: ibid.)

110 AJ, 110-273-960, mothodipe Jelena Đorđević. Xanig: ibid.)

Zuralipe savo sas e lokalno, kvislinško rajarimaten sas len ano kodola cirurja sas baro, sar vi lengo manaj ando phanglipen thaj o godorlipen pala o dživdipen thaj o meripen e lodurengo. Von feder prindžarenas e viktimen, džanenas kaj dživdisarenas thaj save buća kerena thaj nernes bičhalenas len ande lodurja pal zabades lenge familijatar denas love vaš dendipe e pruvka pala lengo bešipe.

E fotografija đindo 28: „Pruva andar e xoslipako lil e Rromengo“, Arhiv Jugoslaviako gindo: 273/508, Belgrado, 06.02.1942.

Vaš phangle Roma kerenas urgencija kodola save sesas xosline anadar o lil e „Rromengo“ thaj save sesas mukhle andar o lodo. Manajutni rola ando mentarisipe e Rromengo sas jekh Džuti svajako si prindžardino numaj o anav - Matilda, pal savi sasas čhinvdi pala e rajarni ando paviljono ando save sesas bešthanutne e Rroma. Voj vakarelas kodolenge save kam te aven mukhline te lekhaven e rudutne pla o mukhlipe thaj pala sa aver manuša ando lodo¹¹¹. E muklimata ses kerdine ande grupe ando januri thaj o februaru 1942. beršeste. Majbro đindo e lodengo ande kadava lodo sesas trin čhon.

Numa, ande but aver absertja kadala pruve či sesas dine, kajda kaj bututne lender ses mudardine. Ando lodo ačhile e Čergarja save dživdisarenas nomadsko džidipasa thaj vaš save naj sas nisosko šaipen te len e pruva, sar vi e

111 Lipal, rig. 251-253 i 282. Xaing: ibid.

maj čhorre Rroma saven naj sas love te pokinen e rajaren te den len kodoja pruva. Ačhile kodola Rroma „save sesas bijandine ando Belgrdao“ saven naj sas kojnik kon bi pala lende lelaspe, pla lekhavdine si vi e abserja kaj e dejan jal varekon e čhavrendar naj sas len boldutlin, thaj kajda antrego jerina ačhile ando lodo thaj či kamle te inklen bi peske čhavrengo.

Mukhlipe andar o lodo naj sesas vađe ando šaipe dži ka šird e marto čhonesko, šajaovela kaj e agresoreske zorake trubulas baro đindo e taocengo tja sar či bi rimolaspe o planirime „baxtagorpe e Džutenge phučipako ande Serbia“ pal savo astarelas vi e rromane bešutnen. Andar o Berlino sas bičhaldino o kamioni savo sas prindžardo sar „dušegupka“, ande savo sarkondives, numa kurkes, kerelaspe tasadipe bututne đindosko manhušengo, butivar e grupe po 100 džene. E phangle mauša sesas lavde ando kamino, tasadine ado drom thaj mukhline ande Jajnici, kaj sesas prxsardine ande masovne limorja. Vakarenas lenge kaj ka transportuin len ande Pojlando, sar bi sa džalas feder te na bi avelas dži ko našipe thaj mamujalipen. Paluni grupa kadale kamionesa ingardini sas ando 15. maji, napal kodo o lodo po Sajmište sa dži ka agor e marepako kam te sevnisarel pala astrdine partizanurja thaj e civilurja¹¹².

E Roma, maj anglal e džuvlja, e čhavre thaj e phure, save naj sesas mukhle, mudarde sesas maškar o dopašin e martesko thaj dopaš e majesko. Naj ando prindžipe jal sesas vi von tasavdine jal mudardine po than ando lodo, sar či kozom von sesas. E Džutengo rajaripen ando 5. majo, 1942. berš vakarda e Foreske rajaripake e foresko Belgrado kaj ande lodo katar o decembri dži ka o aprili mule 56. Roma thaj e Rromnja¹¹³, dži kaj ando raporti e Raštrake komisiako

112 Milan Koljanin, n.d., rig. 120-124.

113 AVII, NdA, 36-1-54. Xaing:ibid.

vaš e verifikacija e nasulipako e agresorengo thaj lenge mažutnengo lengo đindo vazdape pe 400¹¹⁴.

E jašin kodolengo save našle katar o mudardipe ande lodurja naj sesas ačhavde thaj lengo mestipen ċi automatski molas kaj mentisarde peske dživdimata. Kodova kaj sesas ande lodo ande avutni vrjama mukhla bari dukh po fizičko thaj psihičko sataripen thaj ingerda but dživdipa pal zabades e beršenca thaj ande vrjama e agresiaiko. Lkehavdino si kaj ando 1942.berš, e bokhatar thaj e šilestar mule but čhave, pal prekal e podatkurja katar lenge adrese thaj dženengo e jerinako dikhelpe kaj sesa romane nacionalipako¹¹⁵. Kdola čhave mule khotal kaj sesas phangle ando lodo, jal pe lende, čačimasa naj sas kon te lelsjama. Lenge dada jal liduj dadora sesas mudardine. E dživdisardine deja sesas fizički thaj psihički kine katar o dživdipen ando lodo, pal paša kodo, šajovela, kaj naštije te arakhen nisoski bući, kajda kaj vi von vi lemge čhavre merenas e bokhatar thaj e šilestar.

Ano gevajipen e Raštraka komisiake pla e verifikacia e nasulipako e agresoreski thaj lenge mažutengo dikhas e phendle e but jerinengo thaj e dženengo. Paša kodova, e Roma peske dživdipa ando vrjama e agresiaiko, pal majbut katar e vrjama 1941. thaj 1942. beršesko arakhle ande gilja save džanas vi adives thaj pala save vakaras ande avutno šero.

Vi man sas bari familija.
Mudardi la e kali legia¹¹⁶

114 AJ, 110-613-541. Izvor: ibid.

115 IAB, INOO, VI Reon, k. 26/5 R „V“/1355, 1356, 1357 thaj kola.Xaing: ibid.

116 „I ja nekad imah veliku porodicu al ih ubi ta crna legija“

Te kidamen ako dela o Devel
pale sar so sijama
nevo dživdipe ka ovelamen

III

GILJA PALA O SAMUDARIPEN E RROMANE THEMESKO ANDE NACISTIKANE NASULIMATA ANDO DUJTO SUNDALUTNO MARIPE

3. 1. Kildutne elementurja e giljengi thaj lengo sempipen ande rromani tradicia

Te bi šajas te xaljovas sar ondinisajle e gilja pala o samudaripen e rromane themesko, trubul te xaljovas vi e fundutne elementurja pe save arkhadosamen ande pašti¹¹⁷ sarkon gilji, aba vi te prindžaras vi e rromani istoria. Takaj kaj e Rroma bistardine peski angluni religia, varesave kotora katar e rromani kultura keren korespodencija e hinduizmesa, savi sasas phurani-religia e rromane themeski. Kajda si, po misal, jekh katar e butune elementurja e barvale rromane tradiciako, čačas o ferstrjalipe thaj e jag savja si funkcia te rošarel thaj te dudisarel. Prindžardino si kaj ande hinduizmo e jagake

117 *Pašti* pe serbikani čhib mol: *skoro*

delpe fundotno semnipe, e jag či arkhelpe nauma avrjal e manušestar, desar vi ande manuš korkoro. Sar kaj o kham peske pharajenca, kajda vi e jag e jagorrasa semnisarel o sumbipe, užipe thaj ferstjalipe. Sakajda, e jag mažutimasa e thuvesa vi kerel tunjariko vi tasavel, phabarel, nakhavel thaj xaravel, voj či anel numaj lačhimos desar anel vi bilačhimos. E jag perel e Agnjake, rigvedikano Devlipe (sansk. *agni* - oganj, vatra), save e Devlenge bičhalel andine viktime. Sakajda, e jag si Devlikano džanglape savo ingerel e manušen dži ka e Devela. E Agni sikavelpe duje mujenca, jekh si lačno aver si nasul. Takaj si e Agni po sanskrito ande muršikano lingo, ka Rroma e Agnji, Devlikani e jagaki, si džuvljikane lingosko. Voj si dej oxtonge ciknore devlikanorenge, e Agnjurja, katar save jekh akhardolpe Maruti thaj savo si Dvelikano e ćeirako – kodova savo marutisarel thaj bimarutisarel. Kodolestar ka Rroma, kana rimosarelpelpe e vrjama jal si kalipe e lućesko, vakarelpelpe: „Marutisajli e vrjama“ (so bi molas „rimosajli e vrjama“, „kalili e luć“, „tunjariko si po ćeri“). O Rajko Đurić¹¹⁸ vakarel kaj pe rromano phurano svato majbari Devlikani pe phuv sasas e Agnji, e jag, bijandini po ćeri sar e khameski roš, ande nemoske¹¹⁹ paja sar e xunđ, thaj pe phuv sar e jag. Ka Rrroma, e jag thaj e roš e lampako semnisaren o rajaripen e ćeiresa.

Ande ortodoksikani religia, savja line bututne Roma ande e Evropa perel o Luciferi, anderutno ćerainske rošlaripake, liparen e jag thaj sa so e jaga thaj e dud šaj te keren, thaj atoska vakaren: „O Beng diljajlo

118 E semne ka Rroma, Prof.dr Rajko Đurić, dr Dragoljub Acković, Rrominterpres, Belgrado, 2010.berš.

119 O nem – nemosko, pe serbikani čhib mol: vazduh, vazdušni.

sa kam te xalamen“. E jaga šaj te aven trin semne, pal kodova si transformacia. Pe orotodoksikano sićopen, e transformacija si ciro kana o Hristo angla e apostolurja trnsformišisajlo thaj dudisarda sar e khameski festrjalin, pal paša leste sikadile e phurane solaxadutne e dikhavne o Mojsije thaj o Ilija. Maškar e Rroma save arakhen e vurne thaj paćapen ando Devel e khamesko o Puriša, (e Čergarja, Lejaša, Kalderaša thaj e Lovarja), butivar vakarelpe: „O Puriša si baro“. Kana o majbaro e khamesko pharaj sar o semno pala xaing e dživdipaki del ažukarlin e ođake kaj kam te dikhel bari roš sar semno mentipako, kerdolpe e transformacia.

Ka Rroma si mothodlin „Čhude o svato ando paj dur kam te ašunelpe“, jal „Vorbisar paša o paj, vov ćire lafurja dur ingerela“. Si vađe jekh mothodlin ka Rroma savi sakajda labjarelpe ando Kanaudžo ande Indija pal lipal kajda ande bliskoistioći phuvja kana naisarelpe vakarelpe: „Pala amare pharla saven inđarda e balval“¹²⁰. Paćalpe kaj kadaja mothodlin kerdili kana o Mahmudo Gazni xarada o Kanaudžo ande 1018.berš, thaj pesa prekal o paxar Ximalaji ande Xorosan ingerda 53.000 Rroma. But von aćhile paxome pe Ximalaja. Kadale mothodlinasa sikavelpe o solidarnost, empatija thaj o altuizmo ka Rroma. Jašin saikto rromeski si vi jašin e saste rromane khetanipako.

Paša e jag thaj o paj, jekh katar e vasne elementurja ande vakardino lekhavipen tradicijako ka Rroma si vi o Svunto pimos, savo si phanglo e ritualenca andar e Rg vede thaj e Somosa, e Devlesa savo sas dujto barikano

120 Zlatimir Jovanović, Romi u vremenu, IK Rrom produkcija“, Beograd, 2015.

pe phuv maškar e Devela. Pala leste vakarelaspe kaj peske devlikane pimoso del dživdipen, evi vi bimerimos e Devlengne thaj varesave manušenge. Soma, Devlikano pimos pe rromsni čhib vakarelpe „vjarja“, vi les e Rroma gilabadine ande bututne peske gilja. Jekh katar e gilji savi si lini andar e bipukjarde memoarurja katar o muzičari Sreten Jovanović, džal kajda:

AJDE PHRALA MANDE

Ajde phrala mande, te pijas e vjarja,
Kaj sem phrala baxtalo, te keras o svato.

Sa e Roma pe vordona džan peske pe drom,
Pal a maro dadodro najles či grastorro.

Baxtarela o Delorro thaj o baro Soma,
Te vi amen činas šukar grastonorra.

Činasa vi amen grastora thaj lole vordona,
Pale phrala vi amen džasa pe dromorra.

O seksualno semnipe e jagako phanglo si pala angluni tehnika sar kerelpe e jag kana morenpe e barra, so si pilita e seksualno kerdipako. Dendipe seksualno semnipen e jagake arakhas vi ande bututne legende, po drevno pačapen e jag si bendali vicako thaj magijasa astardolpe ande jeri¹²¹ organurja ka Rromnji.

Ando semnipen e jagako ando isipen si o uladipen. Seksualno jag, savi kerdolpe morimasa, ande gavutne

121 *Jeri*, pe serbikani čhib mol: *pol*

obredurja keren mamuj e jagorri užipako, thaj sikavel jagorri e dejake venderako¹²². Ando aver abseri, lipali si e xundipako thaj e drunako¹²³, si la zuralipen pal o užipe thaj e trnsformacia: jagako lundžarlin e rošlipko. Vazdipe bare divesesko pala e ćeirasko rošalipe, kodoja lipali roš sa majbut durjalel e manušes katar e dživotrengo trodopen¹²⁴. Sar semno, e jag si kodova Del savo dživdisarel thaj gindisarel, savo ande hinduizmo akhardol e Agni, pal ando hristijanipe Hristos.

122 *Vender*, pe serbikani čhib mol: *utorba*.

123 *E drun*, pe serbikani čhib mol: *strela*

124 *Trodopen*, pe serbikani čhib mol: *stanje*.

3. 2. E Xerdelezeske maladimata thaj labjaripe e jagako thaj e lampako

E Rroma pa ver-aver riga, kana kerenes peske migracije, arenas ande činadine maxale kaj vi ačhenas. Jekh katar kasave si vi e Orlovsko maxala ando Belgrado. Prindžardino urbanisto thaj o manuš savo but prindžarelas e rromene themes, o Vladimir Macura, lekhavda kaj o gav Mirijevo paša o Belgrado, ađesutno Orlovsko maxala, kerdili e Rromendar save avile prdal e Karpaturja, andar e Moldavija savi sas atoska telal e thagarni Rusia, sar vi kodolenadar save avile andar e Grekia, Bulgaria thaj Xoraxane, prdal e Makedonia thaj Južnikani Serbia¹²⁵. Von peske caxrenca thanisajle pe bari umalin po plainorro e mirjevoske plainako, pe grupe savjenge peren: e Čergarja, Lejaša, Gurbetja, Arlije, Burgundžije thaj aver. Kothe ćidenaspe vi 10 dži ka 15 vice¹²⁶ sarkon vica đinelas katar 15 dži ka 50 caxre ande save dživdisaren majcrra po duj generacie.

Pala e xerdelezoske maladimata po plajorro e Mirjevoske plainako lekhavde o Tatatomir Vukanović, o Veselino Čajkanović, o Tihomiro Đorđević thaj o Dragoljubo Acković. Vakarelpe kaj kothe phanglenas o kirvipen, bare amalinata thaj astardonaspe phrala. Sas vi phrandipe maškar e Rroma thaj e Rromnja ver-aver religienca thaj andar ver-aver vice. Po Xerdelezi si suro

125 O Vladimir Macura, rromani enklava Orlovsko maxala, Belgrado 1997. o Kidipe pala o vazdipe e rromane maxalengo.

126 E vica, pe serbikani čhib mol: pleme ili osobe koje pripadaju jednoj familiji, članovi proširene porodice. Jedna vica može da broji i preko 20 članova.

te džalpe detharinasa ande veš te čhinenpe salćinake jal hrastoske xaja. Kodole xajenca o terno šukjarel e caxra e čhejaki ande savi si kamlisardino thaj po kodova varo dela semno kaj mangel te phrandilpe lasa. Pa rig savaxt kodova dikhen e xaluštinarja thaj zabades phenen e čhejake jerinake kaj o terno andar aver caxra šukjarda lengi caxra. Atoska o xaluštinari phučel e čhejake dades jal mangel te vov džal ka ternesko dad te phučeles te astardonpe xanamika. Te e čhej kamlisarelpe ande vare-sosko terno, voj pe leski caxra mukhel e phabardi lampa sar o semno kamlimasko thaj manglin te phrandilpe lesa.

Pe maladimata e Rroma vakarenas so kerde kana dromarenas thaj soske lupuzina sesas len savenca maladinepe. Sa kodola kerdimata kana bi perelas e rijat von bi mothovenas ande gili te bi saikto arakhadonaspe katar o bistaripen. Kodova so si gilabadino kodova ačhilo vi dži ka ađesutni vrjama, pal e gilja thaj e paramiće svi ando kontinuiteto či gilabanaspe jal vakarenaspe či linepe ando gindo. Po fundo e giljengo šaj te kerelpe e rokonstrukcija e džividipaki thaj e organizacia e rromane themesko po Balkano.

Jekh katar e barikani themutni rromani gili „Paša e jagorri mamó“, savi e Rroma gilaben ande saikto ciro (logodba, phrandipe, boldipe e čhavrengo, pal vi po praxope e muzičarengo), sakajda gilabel pala o kidipe e Rromengo. Mjphurano tonsko snimko kadale giljako si andar o 1971.berš, vi kodo pe serbikani čhib, snimisardala e Azemina Grbić ande inkliamsko kher Jugodisk ando Belgrado. Pe gili si todino o virami kaj si kodo themutni rromani gilji, savi vakarel:

PAŠA E JAGORRI MAMO

Aj pe plainorri mamo, mamo,
ke rromani jagorri ciknorri
ćidepe e cikne čhavrorre,
cikni jagorri von phabarenas.
Ćidepe e cikne čhavrorre,
cikni jagorri von phabarenas

Aj paša e jagorri von tatonas,
e papos von rudisarenas:
gilabe amenge, papo, e gilja
save kamen sa e Rroma.
Gilabe amenge, papo, e gilja
save kamen sa e Rroma

O papo e lauta ande vast lija
thaj delas gindo sar voja varekana bašalda.
Tumege čhavrorralen vojasa gilabavas,
aba izdran e vastorre munnre phurane.
Tumege čhavrorralen vojasa gilabavas,
aba izdran e vastorre munnre phurane.

E gili pe serbikani čhib „Na proplanku“ sila diferenca katar peski rromani verzia, sar ando anav, kajda vi ando teksto. „Paša e jagorri mamo“ pa rromai čhib rinčhibardini si ande bazikano semnipen, bi fenomengo butsemnipako e lafengo save si specifikane ande rromani čhib.

Kajda, pe rromani čhib kerdilo jekh themutno satari savo gilabalpe sar refreno pe ućom isipni strofa e giljiki,

bi dikhimasa savi si gili ando phučipe. Pačas kaj si kodoja gili angluni bututne giljengi. Po fundo e tekstosko dikhas kaj kerdilo ande truj e rromane caxrengo ande save ando maškar phabolas e jag. Vazdelpe e jag sar semno e užipako ande anglamilajeske ritualurja ka Rroma ando čhon marci. Ando prindžaripe si kaj varekaj kana avel o hriščansko baro dives „mladenci“, e Rroma phabaren e jag, xuten prdal late thaj po agor prnangle mudarenas la e svatonenca: „Phabaravtu marto, na phabarma marto“¹²⁷

E jag butivar sikadolpe sar muršikano elemento, katar e difernca e pajeski savo si džuvljikano, thaj semno si pe bari energia, ileski, jeri šaipako thaj e khamesko sar xaing e dživdipako. E jagorri thaj o thuv save kerdonpe kana mudardolpe e jag si len modelo jagake predavake, savi si senorri mašakr o naxhlipen thaj biagoripen. O isipen dživdil e paruvimata ando naxhlipen katar o bi-pramišto dži ka pramišto¹²⁸.

O satari pe rromani čhib mothol:

Kerma Devla jagorri,
Jekh jagori rromani.
Na ciki, na bari,
Numa te avav baxtali.

127 Lipalo suripen andar e Indija thaj pa Tibeto ramosardino si ando „Alavari e semnengo“, Hans Biderman, inkljutnari Plato – Belgrado, 2004.berš, rig 417..

128 *Pramišto*, pe serbikaničhib mol: *savršenstvo*.

3. 3. E gilji „Dukh si bari e Rromengi“

Jekh katar e majprindžardini phurani rromani gilji si „Dukh si bari e Rromengi“, savjake kotora arakhas vi ande aver gilja. E verzia savi amen adives prindžaras vakarel:

DUKH SI BARI E RROMENGI

Dukh si bari amare Rromengi,
Aj, ni džanelpe soski lengi phendli.

A Rromalen katar tumen aven,
Aj, e caxrenca baxtale čhavrenca.

Astardema trin kale šokotaja,
Aj, duj marenma pal trinto pučhelma.

Katar aves tu akana Rroma,
Aj, e grastenca lole vordonenca.

Rovas Devla, rovas amen korkorre,
Aj, najmen Devla karing te džas amen.

Dema Devla duj cikne phakorra,
Aj, te me dikhav kaj si me Rromora.

Bibaxt bari astarda e Romaen,
Aj, e dadoren thaj cikne čhvarroren.

Kadala satarja si gilabadine pe serbikani čhib thaj kajda kerdili e gili „Ciganska je tuga pregolema“ pala savi kam te zabades ando teksto te keras majbut savto. Po kodova kaj e tema e giljako „Dukh si bari e Rromengi“ lake lafurja arakhadonpe ande bututne rromane gilja, šaj te kildisarelpe kaj si voj majanglutni e giljengi save kerdile zabades, šeral¹²⁹ kana lenpe varesave satarja save gilabanpe vi ande „Dukh si bari e Rromengi“ thaj umlalimasa katar e vrjama e rromane dživdipako. E satarja anadr kadaja gili arkhente ande kadala gilja:

3.3.1. Dujto satari andar e gili „Dukh si bari e Rromengi“ si gilabadino ande dujto satari e giljako „**Đelem, đelem**“:

A Rromalen katar tumen aven,
Aj, e caxrenca baxtale čhavrenca?

Ande originalno verzija katar o Žarko Jovanović, gilabalpe varesavi paruvdino satara:

A Romale, katar tumen aven,
e carenca, bahktale dromenca?

3.3.2. Trinto satari e giljako „Dukh si bari e Rromengi“ butivar lelpe vi ande rromane themutne gilja, kate vakaras pala trin prindžardine gilja. Ande kadala satarja arakhas pe dar e Rromengi katar e uniforma thaj o maripen, so si vi ažukaripe kana dikhelpe će tretmano sasas e Romaen and elengi istoria.

129 Šeral, ande serbikani čhib mol: *uglavnom*.

3.3.3. Ando dujto satari e giljako „**Lijem štrango, drago Devla, thaj đelem kaštende**“, palisarenpe identikane lafurja sar vi ando trinto satari e giljako se esme „Dukh si bari e Rromengi“.

Astardema trin kale šokotaja,
aj, duj marenma pal trinto pučhelma.

3.3.4. Trinto satari e giljako „**Đelo, đelo**“ ande interpretacija katar o Šabano Bajramović, lipalo si trintone sataresko e gilakao „Dukh si bari e Rromengi“

Astardele, astardele trin kale šokotaja,
Astardele, astardele
jekh marele, duj pučhele:
kaj ćordan e grasta?

3.3.5. Ande trinto strofa e giljako „**Lila si ma**“, ande interpretacija katar o Dragoljubo Đorđević Šarbanco, pe savi si todino o viram sar kaj si themutni rromani gilji, kombinuinmpe palutno kotor e trintone thaj o angluno kotor e štarto strofako andar e gili „Dukh si bari e Rromengi“.

Trin marenma a jekh vo pučhelma:
katar tu akana aveja Rromeja?

3.3.6. E pandžto strofa e giljako „Dukh si bari e Rromengi“, palpalisavolpe gilabalpe ande gili „Phabol lampa“. Ande verzija savi gilabel e Vera Moldvaj e orkerstorsa Romalen, kadaja stofa vakarel:

Rovas Devla, rovas amen korkorre,
aj, najmen, Devla, karing amen te džas.

3.3.7. Ande gili „Phabol lampa“ ande interpretacija katar o Muharemo Redžepi, palisarelpe e trinto, pandžto thaj e šofto strofa e cikne diferencijasa katar e gili „Dukh si bari e Rromengi“.

Astardema, astardema
duj kale đandarja.

Jekh marelma, jekh phučelma:
Kaj sijanaj Rroma?

Dema Devla, dema Devla
uj phakorija Devla!

Te Itinav te leteniv,
dušmajen mudarav.

Po fundo e teksturengo thaj e melodiengo save kerdile ande thaj palal o samudaripen e Rromengo ando Dujto sundalnutno maripe, šaj te kildisarelpe kaj von kerdile napal e gili „Dukh si bari e Rromengi“, so kodova mol kaj kadaja gili sasas lenge inspiracija te gilaben e nasulimata save dživdisarde. Sar kaj e hristijanurja vakaren: „Ando isipen si numaj jekh pustik po sundal, pal kodo si e Biblija, anadar late kerdile sa aver pustika“, kajda šaj te vakaras kaj e gili „Dukh si bari e Rromengi“, si jeh katar e mitikane gilja andar savi kerdile bututne rromane gilja.

Korkore e gili „Dukh si bari e Rromengi“, sakjda sila satarja save sa imnjan thaj kaj si todine, vi kajda sarbarr si kaj vi la sasas laki vađe majphurani inspiracia, aba pala kodo naj podatkurja viz kaj kodoja phuranimata xasajli and evrjama. Džanglipe si kaj e rromane themutne gilja kerdile phandimasa majbut prindžardine thaj jekhestaraske thaj lokes gindutne satarengo thaj melodiengo, jekh andar aver, aba kaj kodova phanglipe vađe kerelpe, so šaj te dikhas ka ver-aver adesutne gilabne.

Majlačho mislai pala kodo si e gili „Đelem, đelem“, savi si lini pala e ximna e rromane themesko. Prindžardino si kodova kaj si voj phurani rromani themutni gili savi vakarel pala o kamlipe. E gili kerdili ande Moldavia jal e Rumunija, pal ando maškar e XX šelberšeso sas vi but popularno vi ka e Rroma ande Jugoslavia. Pala gilabipen isipne melodiengo vakarel vi o Žarko Jovanović, o autori e ximnako „Đelem, đelem.....“, kerdem e lafurja bu majlačhe katar e phurane. Kajda kodo vi teljarda.... „¹³⁰

130 Intervju e Žarkom Jovanović andar o 1982. godine, magazino EXTRA, o članako: „Ministar na kolenima“, autor e člankesko o Miško Kalezić, šaj te dikhelpe po: <https://www.tambura.com.hr/No2/jagdino.html>

3. 4. Kontekst nastanka i analiza pesme “Phabol lampa”

Kana si ando phučipe e gili „Phabol lampa” thaj lako literarno definica, majngla šajjas te vakarelpe kaj si kado jekh tipo sar e poema ande rromano themutno tradiciako lekhavipe, jal šaj te avel vi epsko gili ande rromano vakardino lekhavipen. Si vađe ver-aver varijante kadale giljako thaj amen kamte kate te vakaras pala kodola gilja saven si snimome thaj ramosardine lekhavimata. Saikto katar e isipne verzije arakhle pesko širdutno thaj o fundutno satari, vakarel pala e roš e lampako prekal e jagorri savi semnisarel vazdipe ka ćeri, thaj urjipe ka e trnasformacia thaj o mentipe, aba dur avrečhand buxljarelpe.

But si phares te delpe čačutno ondilipe e giljengo khotal kaj sa e varijante e giljengo „Phabol lampa“ line po varesavo satari andar e glili „Bari si dukh e Rromengi“, so si učom vakardino ande angluno teksto. Takaj kaj si ande rromani khetani prindžarde e paramići pala ondlipe kadale giljako, save imnjan pe legende, vasno si kaj voj po jekh piltome varo vakarel pala e dukh thaj samudaripen e Rromengo ande nacistikane lodurja , thaj kaj si phangli pala e teritorija anade Nišo thaj o Belgrado.

3.4.1. VERZIJA IZ NIŠA

Jekh vakaripe pala o kerdipe e giljako si kaj voj kerdili ande niško lodo „Crveni krst“, pal si vađe trin varijante e tekstoske e ver-avere rukturasa. Maškar e Roma ande Nišo vakarelpe kaj e gili komponuisarda thaj

lehavda o Jakupo Ašimović saves sas atoska 27.berš, thaj saves ande februaru. 1942.berš, mudarde khetanes leske dadesa e Ćazimoso. „Pal kadava vakarelas lesko phral o Jašar Jaško Ašimović, jek katar cira Rroma save dživ-disarne liodoraša, pal zabades vi dženo ande Themutno-mestipako maripe. Vov vakarel kaj o Jakupo inklada avri lekhavipe kadala giljako pe kutica e sivarengi Drava“.

Ando zborniko Themutne muzejesko Niš arkhadolpe jekh storfa kadale giljako, pala savi vakarelpe kaj si originalno satari savo gilabelas o Jakup Ašimović¹³¹.

Phabol lampa maškar o lageri.
Gote pašljon sa amare Roma.
Bre Rromalen, bre phralalen
amen te arakamen!
Jer o Nemcija kalen amaro dživdipe.
Te kedemen ako dela o Devel
pale sar so sijama...
Nevo dživdipe ka ovelamen.

Paša kadava lekhavipen, si vi lekhavipen savo 1970-to berš, ande Nišo ande rromane maxale kerda o prindžardo rromano aktivisti, lekhavno thaj o žurnalisti o Grattan Puxon.¹³²

Phabol lampa maškar o logori
voi svetil amare Romenge.

131 Iva Trajković, Romi – Cigani Niša, Zbornik Narodnog muzeja Niša, br.19, Niš, 2000, rig 146.

132 Pukjardino vi ande „Gypsies under the Swastika“ Donald Kenrick and Grattan Puxon, Gypy Research Centre, Univesity of Hertfordshire press, 1995.

De man, Devla, dui bare phakora te urav
Nemso te mudarav,
te lav o bare nattaira
tai te putrav o Niško logori.

E fotografija dindo. 29: Lodo Crveni krst ando Nišo

Andar kodo sostar e majphurane lekhavimata te-
ljaren andar o Nišo, šaj te mothovas kaj e gili kerdili ando
Nišo. No e prindžardine varijante kadale giljako arakhle
numaj e anglune duj satarja, kajda kaj si baro šaipen te
ande sarkon varjianta pe ačhlin e giljako vađe thodine e
svaturja avrjal andar o lodo. Kate inkalas e varijante pala
save si e tonsko lekhavlin, duj varijante si snimime ande
vrjama lungo oxto berš, save snimisarda o gilabavno o

Bedžet Ameti, andar e Makedonia, pal trinto varijanta o gilabavno o Muharemo Redžepi pa Kosova.

Angluni varijanta e gljako katar o Bedžet Ameti , pa albumo „Sumnakuno krlo“ andar o 2000.berš, inčarel bari diferenca kana si ando dikhipe e aver verzie. Voj ande melodia, teksto thaj o ritmo xuteljarel andar e metrika thaj o ritmo thaj todimasa e vokalurengo ande palutni strofa ande angluni vakarlin. Sakajda, e melizmurja ande gili paruvepe andar e strofa ande strofa thaj naj identikane. Ando teksto ande trinto thaj štarto strofa e rovimasa akharenpe e Rroma te džan te pijen maškar e duj lena, so ande semnutno gindo mol kaj o paj ašunel thaj kaj siles šaipe te ingerel e lafurja thaj te e duh nakhavel po sasto sundal.

Ando čačikano pačapen kaj o paj ingerel o krlo thaj kaj naisarelpe ande pakiv kodolengo save si mudardine, ande štarto strofa akhardonpe e Rroma te džan te pijen ka barikano Rrom. Naisarelpe e dukhatar thaj e jašinatar pala peske Rroma save si mudardine ande Niško lodo. O teksto e giljako vakarel:

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori.

Phabol lampa, phabol lampa,
maškar o logori.

Oj phabola
te svetinil amare Rromenge.

Oj phabola
te dićola amere Rromenge.

Aj Rromalen, aj čhavalen,
te dža te pija .
Te dža te pija,
maškar o duj lenja
ko barvalo Šaiپی,
Te dža te pija,
maškar o duj lenja
ko barvalo Šaiپی.

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o duj lenja.
Ki kafana, ki kafana
ceho kerena.
Ki kafana ko Šaiپی,
baro ceho kerena.

Dujto varijanta e giljako „Phabol lampa“, si sakajda lekhavdini ande interpretacija katar o Bedžeto Ahmeti po albumo andar 2008.berš, thaj vakarel pala e manglin e Rromengi te e Nišosko lodo rošlisrelpe e lampasa, sar bi e Rroma save si avrjal e lodostar šajas te dikhen e Rromen ando lodo, thja te thon o kan so keren thaj sar si von. Ande teksto e giljako si nakhavdino smenipen, kodola save gilaben e gili mangel te dikhen sar e Rroma šaj te mentisarenpe andar o Niško lodo, jal po savo čand e Rroma avrjal šaj te den mažutipe thaj dumo.

Kadaja melodia ande leski interpretacija sila lipalipe e makedonikane melososa, so šaj klaro te ašunelpe ando foršpilo e giljako savo risparel, jal majmišto te vakarelp kaj si bari diferencijacija po refreno e giljako „Blagujno deđe mori“, savi gilaben ando dueto e Esma Redžepova thaj o Predrago Gojković Cune.

Teksto kadale varijantako pukjardino si ande butut-
ne gajakutne antologie ande Evropa save vakaren pala
o samudaripen e Rromengo. Pala o Maškartehemutno
dives po Holokausto, majprindžardo rromano dirigente
po sundal, o Pako Suarez, savo si andar e Espania, pala
kadaja verzia e gljako kerda aranžmano pala o sinfonijsko
orkerstro savi si interpretirime ando Madrido ande 2024.
berš. E gili vakarel:

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori, maškar o logori.
Phabol lampa, phabol lampa,
maškar o logori, maškar o logri.

Oj phabola, oj phabola
amare Rromende.
Oj phabola, oj phabola,
amare Rromende.

Oj phabola, oj amare Rromende.
Te dićola, te dićola
amare Romende

Aj Rrromal, aj čhavlen,
te dža te šuna, ajaa,
Te dža te šuna, te dža te šuna
so keren amre Rroma.
Te dža te šuna, te dža te šuna
So keren amre Rroma

Trinto varijanta e giljako „Phabol lampa“ ande interpretacija katar o Muharem Redžepi, snimime ande 2003.berš po albumo „Bistardine gilja e Rromengi pa Kosova thaj e Metohia“. Katar e duj anglune varijante kerel diferenca pe melodia, metrika thaj korkorri dinamika ande interpretacija, pal sa kajda vi po teksto thaj e struktura. Ande literarno gindo šaj te vakaras kaj si kadaja gili poema, sostar sikavel po dživdlin thaj e dukh ando lodo. Ande late liparenpe e phaka e manglimasa te o dušmano mudarelpe jal lupunzilpe, so kodo sikavel kaj si la majbut lipalipe pe verzija savi si ramosardini ando 1972. berš.

Ande šovto satari rodelpo mažutipen katar o Del te del lels duj phakora te urjal thaj te lupunzil e dušmanos te kerel e nasulimata thaj te na mudarel e bidošale manušen. Kado si ando stilo e vakaripako ande rromani čhib, thaj ando ruj e rromane čhibjako. Ande bazikano rinčhibaripen pe serbikani čhib kodo molas te mudarelpe o dušmano, te *osvetilpe*, maškarkodova ande rromani čhib naj lafi pala *osveta*, kodo si serbikano lafi. O keravno „mudarav“ ande rromani čhib siles majbut katar 20 smene. Kadava satari šaj te mol ande serbikani čhib: „Dema Devla, duj phaka, te urjav e dušmanos te mudarav“ vi takaj: „Dema Devla, duj phaka, te urjav e dušmanos te lupunzisarav“.

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori.

Phabol lampa, phabol lampa
maškar o logori.

Oj svetinel, odj svetinel
sa amare Rromenge.
Oj svetinel, odj svetinel
Sa amare Rromenge .
svim našim Romima.

Astardema, astardema
duj kale đandarja.
Astardema, astardema
duj kale đandarja.

Jekh marelma, jekh phučelma:
kaj sijanaj Rroma?
Jekh marelma, jekh phučelma:
kaj sijanaj Rroma

Me sijumaj, me sijumaj
Ko pusto logori.
Me sijumaj me sijumaj
Ko pusto logori.
So te dikhav, so te dikhav
Baro rat čhordela
So te dikhav, so te dikhav
baro rat čhordola.

Dema Devla, dema Devla
duj phakorija, Devla.
Demaj Devla, demaj Devla
Duj bare phakorija Devla
Te ltinav, te leteniv,
dušmajen mudarav.

Te letinav te leteniv,
Dušmajen mudarav.

3.4.2. E VERZIJA ANDAR O BELGRADO

Aver mothodipe pala o kerdipe e giljako si kaj kerdili ando belgradosko lodo Staro sajmište, pala soste vakaren e rromane phirutne andar o Belgrado – Vera Moldvaj¹³³ savi e orkerstrosa Romalen andr o Belgrado gilabada e verzija e giljako savi gilabalpe ando Belgrado, sar vi o Perica Vasić¹³⁴, somdženo ande orkerstro Romalen, vov si čhavro katar o Danilo Vasić, savo fundusirda kodova orekerstro.

Pačalpe kaj e gili kerdili ande vrjama maška ro februari thaj o aprili 1942.berš, kana paše dži ka 200 Roma, save ačhile katar grupa savi đinelas 600 Roma thaj e Rromnja, ingerdine ando lodo Staro sajmište. Kodo ses e Rroma andar e maxale: Jatagan-mala, Marinkova bara, sar vi e Rroma pa Čubura, Pašino brdo thaj Cvijićevo ulica.

Paša 400 Romenge teljrda telal o vast te katar e Komuna Belgrado len e pruva kaj si dumut thanardine ando Belgrado thaj kaj si čačepačivake religiako, pala soste sas lafi ande angluno kotor e pustikako. Kodola 200 Rroma thaj e Rromanja save naštiye te len e pruve, šaj ovela kaj sesas chore thaj naj saslen love te pokinen e pruva, jal kaj sesas Čergarja save kodoja pruva naštiye te

133 Andar o intervjuja e Verasa Moldvaj, kerdine svato, o Z.Jovanović thaj e V.Kurtić ando Belgrado, septembri 2024.berš.

134 Andar o intervjuja e Verasa Moldvaj, kerdine svato, o Z.Jovanović thaj e V.Kurtić ando Belgrado, septembri 2024.berš.

len cí e lovenca, ačhile ando lodo. Maškar lende sasas but čhavrorre. Savore džangle soski phendlin ažukarelen thaj ažukarenas o ciro kana kam te akharen len thaj kana kam te ingeren len po mudaripen. E deja cí uladonaspe katar peske čhavre, inkerenas len zurales ande peske angalja, angalisarde len thaj ćumidenas len thaj gilabanas lenge gilja sar sovdalina. E paramići vakarel kaj lenge ande kodola cirurja bišanteske thaj merimaske lekhavdine o teksto thaj kerde e melodia pala e gili „Phabol lampa”.

Prindžardino si kaj po 5.majo.1942. berš, e Džutengi thanalin vakarda e Foreske rajaripake e foresko Belgrado kaj ando lodo katar o decembi dži ka o aprili „mule 56 Roma thaj e Rromnja“. No, lekhavdino si kaj sesas abserja našipako andar o lodo, vi kodo ande dujto opašin e aprilo čhonesko ande 1942. berš, jer e kvislinško policia atoska teljarda ando rodipe pala e duj Rroma save baxtagorisarde te našen. Kodo sesas e Ruža Matić, phurani 22. berš, thaj o Jovanović Dušano, phurano 14. berš. Ande verzija kaj e gili kerdili ando Belgrado liparelpe kaj baš e Ruža Matić andar o lodo inkalda o teksto thaj e melodia e gilajko „Phabol lampa“, thaj pe mestin lija te gilabel kodoja gili. Dži adadives cí baxtagorisardam te avas dži ka kodo so sas majdur e Matić Ružasa.

E gili ando Belgrado gilabenas e prindžarde muzičarja, maškar lende vi o Čedo Lukić Tarapani, o dad katar e gilabni e Vera Moldvaj, prindžardine rromane gilabnako vi vov sas prindžardino kompozitori e rromane giljengo. Pe svaturja save vakarda e Vera Moldvaj pala e verzija savi adives si ando isipen, varesave satarja voj korkore lekhavda thaj gilabadalen ande 60-to berš, thaj len naj nisosko phanglipe e anglune semnesa: „Lijem

inspiracia pala kadaja gili eta kajda, munrro dad gilabalas kodoja gili aba ande kodoja vrjama man kodova but ĉi interesuilas. Ĉi ašundem sar kodoja gili gilabalpe majdur, me korkore kerdem nevo satari.

Phabol lampa, pabol lampa
Ĉore, phrala, aĉhilama.
Bbibaxtale, bibaxtale,
amen sovas bokhale.
Rrovas Devla, rovas ,
naj amen kojnik kaj te džas.
Rrovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.

Angluno kotor lijem katar e gili sar munrro dad gilabelas , aba napal kodova me kerdem neve starja, kajda kaj sasas kodo prindžardino pala kodoja gili. Kodoja gili man dija asociacia po ĉorrimos, pe jašin, pe bibaxt. Me dema gođi e giljako savi munrro dad gilabelas kana avilem ka munrre phrala. Ĉinde lenge e struja jer sasas baro ĉorrimos thaj andar kodova truj len naj sas karing te džan. Von sesas cikne, korkore sesas, thaj kajda man ande kodova ciro crda te komponujiv kodoja gili¹³⁵.

Aĉhili biprindžardini verzija savi gilabelas e Vreako dad o Ĉeda Lukić Tarapani. Ande verzija savi gilabel e Veram Moldvaj e svaturja džan kajda:

135 Andar o intervjuo e Verasa Moldvaj, kerdine svato, o Z.Jovanović thaj e V.Kurtić ando Belgrado, septembri 2024.berš.

PHABOL LAMPA

Phabol lampa, phabol lampa
nek phabol vi mor đi.
Trujal late, trujal late
amen bešas korkore.

Rovaas Devla, rovas
naj amen kojnik kaj te džas.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.

Phabol lampa, phabol lampa
čore, phrala, ačhilama.
Bibaxtale, bibaxtale,
amen sovas bokhale.

Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.

Phabol lampa, phabol lampa,
amen pašljós pšaj la.
O Del dela, o Del dela,
amare muke dikhela.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas.
Rovas Devla, rovas,
naj amen kojnik kaj te džas

Po fundo e isipne mothodipako e giljako „Phabol lampa“, lako lipalipe e giljasa, „Bari si dukh e Rromengi“, aba vi sar mothoda e Vera Moldvaj pala kerdine neve satarja ande gili paša 20 berša napal o maripen, šaj te kildisaras kaj kadja gili maškar e Rroma gilabalaspe ande but palutni vrjama thaj kaj ondinisajli vi majanglal no so kerdile e nacistikane lodurja, aba kaj e melodije thaj e isipne satarja sesas fundo pala durutno kerdipe e giljako, ande cirurja thaj nasulimata save astardine e rromane themes, thaj kodoleste khotal si majbut verzie.

Džanas vi kaj kadaja gili sas inspiracija vi e Žarkoske Jovanović-Jagdino, e atureske e ximanko „Delem, delem“, savo sar o cikno čhavro sasas phanglo ande trin koncetracione lodurja, te lekhavel thaj te komponuil e gili „Balada o Romima“, savi vakarel:

BALADA E ROMENDJI

Rromoralen, rateske phraralen,
džikaj penav savi leavendar
žudimaske Devles akharena.

Ake phrala či majbut pijasa,
e Romani krisi men rodasa.
Ake phrala či majbut pijasa
e Romani krisi men rodasa

Phraroralen, džanen kaj sam čore
ande pošči numaj ande šore
e bršenca kaj amen phiras khore.

Džikaj sasa kaj men aresasa
e dromenca xurde čhavorenca.
Džikaj sasa kaj men aresasa
e dromenca xurde čhavorenca

A čhavralen, e gođaver thaj mište,
davma gođi Aušvic o Sajmište
Rromen traden, traden thaj mudaren.

Muasj palem o kejn kaj kerasa,
numaj gajda baxtale avasa
thaj pe lumja zurale ačasa
o rromano stjago men vazdasa.
Thaj pe lumja zurale ačasa
o rromano stjago men vazdasa

E fotografia đindo 30: Prindžardine rromane gilabavne andar e 1960-
te, pa daxnipe zervali rig: Vera Moldvaj, e Rada Genčetova – gilabni, e
Gordana Jovanović –opersko gilabni, e Mica Vasić Abisinka-gilabni (dej
e kompozitoreski e Milanoski Vasić Mastiljavi), e Rada (o angluno anav
či džanas), somdženi ande KUD Dušan Alavantić, pe skamija si e Divna
Kostić-gilabni thaj paša late e Goca (o angluno anav či džanas), somdženi
ande KUD Dušan Alavantić.

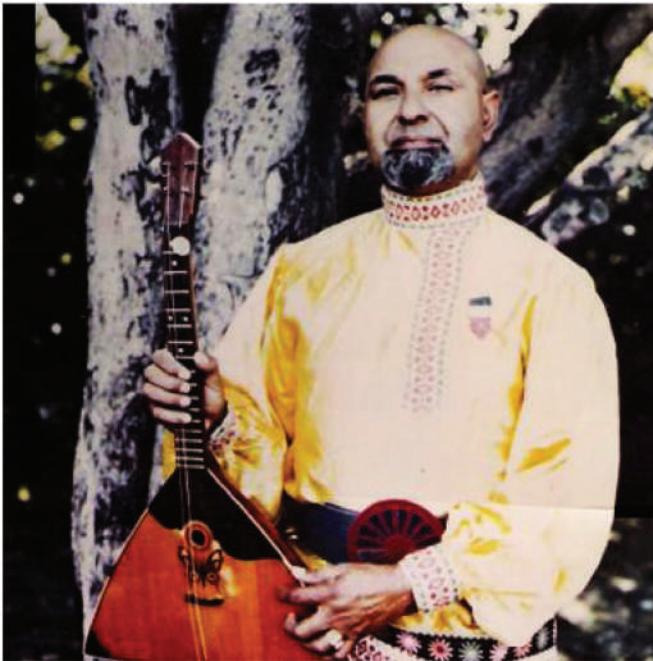
Šajovela kaj kam te vi majdur te arakhadivas pe gilja save si inspirišime e giljasa „Phabol lampa“ jal lenge anglune darrinenca, sar kaj si sarbarr kaj kam te varesave neve phirnutnenge kadaja gili te avel inspiracija te inkalen peske avutne emocie.

E fotografija 31: Pačarni pa albumo pe savo e Vera Moldvaj snimisrda e gili „Phabol lampa“

3. 5. O konteksto kerdipako thaj e analiza giljako „E laute bašalen“

Ašarimasa e jerienge e muzičarengë, adives si amen džanglipe pala kodo sar kerdili kadaja prindžardi gili, sar vi pala numajalo kerdipen savo dija inspiracija te kerdolpe kadaja gili. E gili „E laute bašalen thaj roven“, e Rroma gilaben vi adives ando semno e kulturake risparipako pe viktime anadr o lodo pe Banjica.

E fotografija đindo 32: O Žarko Jovanović Jagdino, autoro e himnako Đelem, đelem

E LAUTE BAŠALEN THAJ ROVEN

Životo rromano, pherdo, pherdo jasvenca
Džan e Roma ando logoro, logoro pe Banjica
Džan e Roma ando logoro, logoro pe Banjica

A, ajaj, aj!
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem

Jkeh čhavrorro ni džangla thaj e žica astarda
Pelo, Devla, po vastaoro thaj ačhilo mudardo
Pelo Devla po vastaor thaj ačhilo mudarrdo

A, ajaj, aj!
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem

Sa si Rroma mučime, mučime, mudardine
E laute korkore, ačaven thaj roven
E laute korkore, ačaven thaj roven

A, ajaj, aj!
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem
Vi me sem thaj dikhle, thaj dukhlem ašundem

Te bi šajas te haljovas o konteksto, pale kam te vakakras pala o mothodipe katare e Laposava Jovanović, savo voj dija e Komisijake pala pruvisaripe e maripake nasulipako ando Belgrado, 17 .majo, 1945. berš¹³⁶.

136 Izjava pod upravnim brojem 205, broj predmeta: 273-536

E Leposava vakarale:

„Po dives 31.oktobri, 1941. beršeste, andar o birto „Nila Ćextrain“, ando Bulevari mestiapko đindo 59, ingerdino si munrro manuš o Živomiro Jovanoivć, muzičari phurano 38. berš, e mnušestar andar o Gestapo. Astartidipe kerdino pala o mismeri paša 18.časurja, kana ando birto dija jekh germanikano urumno gestapovco, thaj e unzarde jagalesa rodijas te sigo lesa teljarel munrro manuš, thaj vađe trin amala vi kodo: o Borisav Nikolić, phurano 24. berš, anadar o Blegrado, avere duje kolegon andar o birto či prindžaravas. Andar o birto tradino si ande Tabanovačko ulica – o lodo Topovske šupe, kaj sas o lodo pala e Džuturja thaj e Rroma. Kothe sesas phangle trin divesa, thaj le brahnenca¹³⁷ ingerdine ses ane Jabuka – paša o Pančevo.

Kana phangle munrre mašuše line lestar e calja, minije, invedesko zubuno, o časo thaj vareso love.

Nasul phanglimasa munrre manušesko ačhilem korkore me thaj munrre trin čhave, bi peske pravrutnesko, thja kodolesa amenge si kerdino materijalno zijand savo inklel 140.000 dinarja.

Katar o ciro lenge phandavimako dži adives naj man vjasata, gindisrav kaj si mudardino. Kaj sas munrro manuš o Živomiro ingerdino andar o birto, kaj sas bučarno sar o muzičari, šja te gevajel o Stole o inčarimatari e birtosko „Nila Ćextrain“, Bulevari mestipako 59, atoska o Ilija Nikolić andar e ulica Vojvode Prijezde, thaj o Živojino Ranković andar e ulica Solunsko đindo 2.

Po čhand kaj ande lipali vrjama kerdili e racija ande Cvijićevo ulica, sar vi ande Varvarinsko ulica pe Pašoske plainorri, duj muzičarja save naj ses prindžarde e Leposavake Jovanović dživdisarenas ande Varvarinsko ulica. Kodo sesas e muzičarja o Nikola Marinković, lautari phurano 35. berš, thaj o Žiko savo bašalelas ande

137

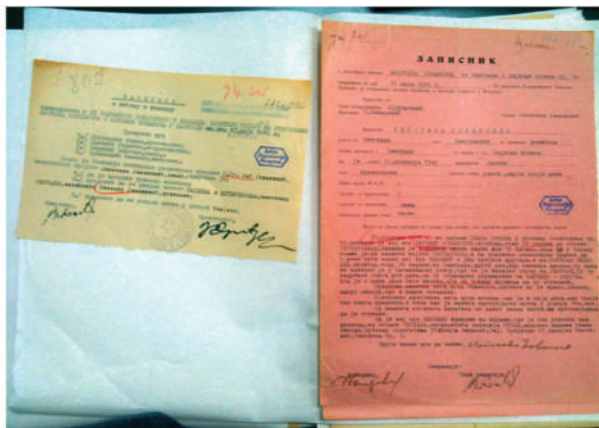
Brahno, ande serbikani čhib mol: *pazitelj, čuvar, zaštitnik*.

viola, phurano 32.berš. E manušnji e Nikolaski Mitrović e Mira, sas la duj čhavre, jekh sas baro 10 pal aver šove beršengo. Kana e Mira Marinković po 31.okobri, 1941. berš, ašunad akaj andar o birto „Nila ćexrain“, phandade lake manušes ando lodo Topovske šupe, ando 1.novembri detharinasa peske majphurane čhavresa teljarda ando lodo Topovske šupe. Inćate vakarde lake kaj lake manuše ande lipali rijat trade ando lodo Banjica thaj voj atoska teljarda ando lodo Banjica.

E fotografija đindo 33. o Nikola Kole Stojanović, llekhavda o tekso pala e gili „E laute bašalen“

Kodo lodo sas phandado e karnale sirmenca thaj prekal la sasas mukhli e struja te bi kajda lupunzinasp e taocura te na našen andar o lodo. O cikno čhavro dikhla sar leske dades e Nikolas thaj aver tocen vazden pe kamionurja save sesas bi ceradako. O čhavro dijape mrtik andar e dejako vast thaj prastaja ka pesko dad. Astartape pala e sirma thaj kothe xaisarda katar e stujako čaladipe.

E fotografija žindo 34: Methodipe e Leposavako Jovanović pala o phanglipe lake manuško

Kadava kerdipe mothovda o Sreteno Jovanović, muzičari savo mišto džanelas e lautares e Nikolas, liduj džene seas somdžene ande orkerstro ka Simo Vasiljević, lipal ka kodova savo angla o maripe inkerelas e muzičko škola ande Jatagan-mala.

O kerdipe thaj o xisardipe cikne čhavoresko pe sirma ande Banjičko lodo sigo buxljardolaspe pe romane maxale ando Belgrado. O Nikola Kole Stojanović, o gitarsta savo sasas jekh katar e majprindžardine muzičarja ande Thagarni Jugoslavia, dživdisarelas ande Varvarinsko ulica ande savi, atoska, dživdisarde vi o Nikola lautari thaj o Žiko savo gilabalas e viola. Vov atoska lekhavda e lafurja thaj e melodia pala e gili „E laute bašalen thaj roven“. O Kole gitarista sasas pašdad e rroamne gilabnake e Verake Moldvaj, savi gilabelas e gili „Phabol lampa“.

E gili „E laute bašalen thaj roven“ ande 1982. berš, snimisarda e prindžardi rromani gilabavni e Vida

Pavlović. Pe melodija kerdini varesoski diferenca po kodova sar anglal gilabelaspe, otoksa kaj o muzičari o Milano Vasić Mastiljavi kerda nevo aranžmano sar bi šajas kadaja gili te bašalen vi e tamburaške orkerstrurja. Pal ande rromano them kadaja gili si prindžardi sar „Životo Rromano“, odoleste kaj kajda širdol o angluno satari. Naj abseri kaj o anav e giljako thaj lako šird kerel asociacia pe gili „Dukh si bari e rromengi“. Kado si vađe katar jekh misilja kaj e Rroma ande phare cirurja amboldenpe kodoleste so si prindžardo, thaj paruken les thja tonles ande nevo konteksto.

E fotografija đindo.35: Mudardino čhavro kana mangla te zumavel te našel andar o lodo, lino andar e dženi arhiva katar o Prof.dr Rajko Đurić.

3. 6. E gilja pala o samudaripen pe Rroma ando Banato

Sar učom sas lafi, e Džaturja thaj e Rroma andar o Pančevo, Petrovgrado (adivesutno Zrenjanino), Vršco thaj andar e aver thana andar o Banato, ando avgusto.1941. berš, astardine sesas sar e taocurja pala o mudrdipe, so sasas godor maškar e Germanurja thaj e Folksdojčera te ande Banato na dživdisaren majbut e Džute thaj e Rroma. Von ses bičaldine pe xarni vrjama ande lodurja, pal napal varesave divesa bututne von e bare beronca tradine si ando Belgrado. Inćate ažukerde len e manuša save sesas andar e Džuti khetani, thaj savengo mažutipe šajas te len, te na sas len ando Belgrado valresoski familija.

Paćalpe kaj vaš and ekodoja vrjama ando Banato kerdile kadla gilja:

1. Ciganska je tuga pregolema,
2. Ala trajin e Bačkake Rroma
3. Lila si ma.

E Rroma andar o Petrovgrado sesas ačonde, xrtjasa, kodala sve arakhenas e grasten thaj e muzičarja, no sas vi Čergarja save butivar ladavenaspe. Dživdisarenas mištoand e pašutne Džutenca, e inčerimatenca save inkerenas e bolte xamime robasa thaj e sumnakajesa.

Po lafi e Prof.dr Zorano Mulić, savo si profesori pe Muzikani akademija ande Novi Sad¹³⁸, e Rroma thaj e Džuturja džangle kaj kam te e Germanurja te aven pala lende. Kodolestar pesko barvalipen thaj e sumnakune buća dine e pašutnenge thaj e amalenge e Sreburenge pala save naj sas nasulipe kaj kam te vi von te aven phangle. Rugisarenas len te pe kodova barvalimos lesjama thaj te den lenge familijake save ačhena dživde, te varekon ačhela dživdo. Katar kadava abseri zabades gevaisarde lenge pašutne thaj e Rroma save ačhile dživde.

3.6.1. I ANALZA E GILJAKI „CIGANSKA JE TUGA PREGOLEMA“

Po mothodipe e Prof.dr Zorano Mulićesko, e Rroma thaj e Džuturja jekh rijat angla o astardipen bešenas ande garaki ačhavlin, ando birtu savo zabades akhardilo „Lokomotiva“, thaj vakarenas pala e phendli savi ažukarel len. O primaši thaj o tamburaši e anavesko Janko bešelas ande jekh kundž e birtosko thaj gilabelas e gili „Dukh si bari e Rromengi“. Rinčhibardala thaj gilabardala pe serbikani čhib, thaj lako anv si „Ciganska je tuga

138 Andar o intervju e Prof.dr Zoranosa Mulić, kerdine svato o Z. Jovanović thaj e V.Kurtić ando Novom Sad, ando septembro, 2024. berš.

pregolema“. Lija e rromani originalno melodia thaj khetanes e orkerstrosa ande kodoja rijat gilaba e gili. Dujto, trinto thaj o štarto satari e giljako ande serbikani varijanta si kerdine sar o dijologo maškar e Rroma thaj e Džuturja, thaj vakaren pala kodova sar thaj po savo varo te našaen katar bututno astardipen thaj sar te aven dži ka e mestin. Angluno kotor e anglune sataresko ačhilo ando originali biparuvdo kajda sar vi gilabalpe pe rromani čhib, pla o dujto, savo napal lelpe, lačhardino si ando ruj e serbikane čhibjako.

CIGANSKA JE TUGA PREGOLEMA

Ciganska je tuga pregolema
Aj, niko ne zna što se Cigi sprema.
Aj, niko ne zna što se Cigi sprema.

Ili logor ili šuma gusta
aj, ostade im ta Čubura pusta,
Aj, ostade im ta Čubura pusta.

Sastali se Cigani i Jevreji
aj, pa divane kako da se brane.
Aj, pa divane kako da se brane.

Ustaj Cigo iz kreveta svoga
aj, ustaj Cigo iz kreveta svoga.
Ustaj Cigo, tri ti boga tvoga
Aj, ustaj Cigo, tri ti boga tvoga¹³⁹.

139 Originalna verzija ove pesme koju izvodi tamburaški orkerstar iz Deronja korišćena je u filmu “Biće skoro propast sveta”, u režiji Aleksandra Petrovića, snimljen u Banatu 1968.godine.

Ande gili liparelpe „ E Čubura pusto“, kodoleste kaj e Čubura and ekodoja vrjama sasas majbari rromani maxala pala savi e Rroma nadar o Banato džanenas. Vareso zabades vaš pa Čubura ingerdine majbut e Rroma ando lodo Topovske šupe. Lengo tradipe ando lodo džalas lokes kaj e Trgosa Mestinako pala džuto minutruja šajas te areselpe katar e Čubura dži ka o lodo Topovske šupe, sakjda vi katar e Jatagan mala. Pal e Rromen tradenas dži ka lodo pe kamionurja save naj ses učardine e ceradasa , pal kojnik katar e serbikano them pe kodova íi lelas sjama.“E Čubura pusto“ ande kadava abseri šaj te mol vi e „Čubura solxadini“. E Rroma napal o maripen ačhile phandade pala e Čubura, takaj incate naj majbut e bari rromani maxala¹⁴⁰.

3.6.2. O KONTEKSTO SAR Kerdili e Gilji „Lila si ma“

Pe mothodlin e Ustaške formaciako thaj e germanikane grupako „E divizia“ ando Sremo, e Rromen sas rokhavipen¹⁴¹ te phiren thaj sas ando trubulipen te ingeren e galbene trake. Kodola Rroma saven sasas lil pala o mestino phiripen, pal save lenas katar e Ustaške thaj Germanikane rjarimata ande trujalina, šajas te phiren mestimasa. Šeral e lila denas pe e muzičarenges, e arcumnenge thaj e bučarnenge save pe alindža kerenas buti pala o računi e Germanengo thaj e Ustašengo.

140 E rromaigilabavni e Ljiljana Petrović gilaba i gili savi si phandadi pala e Čubura savi inger anav „Čuburka“, po lako albumo sav si snimime ando inkistipe RTS-o, e orkerstrosa katar o Dragan Knežević, 1985.berš.

141 *Rokhavipen*, pe serbikani čhib mol: *zabrana*.

LILA SI MA

Milicija pherdi limuzina,
thaj phučenma da li si man lila.
Lila si man, najma e bukvetica,
thaj phangle man ande Mitrovica

Trin marenma pal jekh vov phučelma:
katar Rroma akana avesa?
Lila si man, najma e bukvetica,
thaj phangle man ande Mitrovica.

E phrarel mukhen man po miro
na maren man kaj dukhal man o ilo
Lila si man, najma e bukvetica.
Soste phanglen man ande Mitrovica?

O refreno e giljako vakarel:

„Lila si ma, najma e bukvetica,
thaj tradema ande Mitrovica“.

O svato „bukvetica“ lino si andar e serbikani čhib, savo labjarelas pe sar anav pala e xeladi pustikorri savi angla e Ustašurja thaj e Germanurja sas pruva kaj o manuš ande atoskani Thagarni Jugoslavia sevnisrda e xeladin, pal kodova molas kaj či sas dženo ande antifašistikani thaj komunistikani organizacia. E manuša saven sasas e bukvetica takaj sesas Rroma pal vakrenas kaj si Serburja e hristijanake pakivako, butivar naj ses phandadine thaj či ses tradine ande lodurja. E bukvetica ande rromani čhib ande vrjama e Dujtone sundalute maripako, sakajda sas

la vi semno sar kaj sas vi o „Ausvajz“ (germanikanes „ausweis“ – dženutno dokumento), viz pruva palo o mestino phiripe savi denas e Ustaške thaj e Germanikane rajarimata, umlalimas katar o reono, pero thaj than e bešipako e manušengo, bi molo kodolestes save si religiako thaj ncionalno akharipe. Kate naštis e bare sarrbarena te mothovas pala savo dokumento vakarelpe ande kadaja gili.

Kadaja gili snimisarda thaj gilabada o rromano latari o Dragoljubo Đorđević Šarbanco. Lungo berša majnglal no so kadaja gili arakhlape pe leski ploča andar 1983.berš, o Šarbanco kada ja gili gilabelas pe rromane abjava ande sasti Jugoslavia, pal o autori kadale tekstosko jekh drom vakarda kaj si kadaja paramiçi čačutni thaj kaj kerdili ando than Laćarko paša e Sremoski Mitorvica. Vakarda kaj katar e Rroma nadar o Laćarko angluno drom ašunda kadaja gili ando 1971. berš. Butivar gilabalas la ando semno pe risparimata pe mudardine Rroma ande Mačvako thaj e Sremosko truj pala e vrjam e Dujtone sundalutne maripako.

3.6.3. O KONTEKSTO SAR Kerdili e Gili „ALA TRAJIN E BAČKAKE RROMA“

Kadaja gili kerdili angla agor e Dujtone sundalutne matripako, majangla desear so e Themutnimestipaki¹⁴² xeladin thaj e durustarja¹⁴³ xvljarde¹⁴⁴ o Sremosko fronto, viz maškar o agor 1944. thaj o 12. aprili. 1945. berš. Kana xvljarde po Sremosko front, e zuralne e Jugoslaviake xel-dlinako, von mala na pherdo čhon divesengo mestinisarde sasti teritoria astardine Jugoslaviako, thaj atoska kapi-tulisarda e germanikani „E divizije“ thaj phanglo sas o generali o Aleksandar fon Ler, godorno pala xaradipe e Belgradesko ando aprilo 1941. berš.

Anglal thaj ande vrjama e maripako po Sremosko fronto, o rromano thaj o srebikano them sesas transportime ando lodo Jasenovac, kodolestar kaj pe kodoja teritoria rajarelas e ustaško formacia atoskkani Biumlali raštra Krocia. E phurane Roma, e Rromanja thaj e cikne čhavrore trdine ses ando lodo „Stara Svilara“ ande Sremoski Mitorvica, kaj pe lende kerdilo majdžungale nasulimata. E Rroma ačhile maškar e palutne phanglutne ande o lodo, pal e fašisturja thaj e ustašurja kana line te crdenpe thaj te mukhen o lodo reslinasa mudarenas e Romen thaj či prxonas len, učom e Rroma korkore praxosarenas peske mudardinen.

Maškar e marutnarja pe Sremosko fronto sesas vi but Rroma. Mudardine marutarja pe kadava fronto ande bututne forurja ande o Sremo thaj e Mačva prxosardine

142 *Themutnimestipaki*, pe serbikani čhib mol: *Narodnooslobodilačka*.

143 *Durustarja*, pe serbikani čhib mol: *saveznici*.

144 *Xvjardipe*, pe serikani čhib mol: *probijam, bušim*.

si ande khetano limori, pal bututnego cí džanelpe kaj si lengo limori. Kajda kerdili e gili „Ala train le Bačkake Rroma“ savi vakarel pala o samudaripen e Rroemngo pe teritorija e Sremoski.

ALA TRAIN LE BAČKAKE RROMA

Ala train le Bačkake Rroma,
le Stremoske mudarde pe droma, hej!
Deta, Janko, ker i bari mîla,
ke pa čhave haj e terni rromnja!
Avel o Njamco le bare bombanca,
thaj o Ruso le bute tenkonca, hej!
Puške bašon, le čhavorra našen!
Sostar bašen ? Ke zorales bašen, hej!
Avoj, Hitler, ačhol će šerestar!
So tu kerdan amare themestar, hej?
Dem palpale mure alatja,
te praxon pen e čorre čhavorra, hej!
Avoj Hitler, puter círi kapija,
te praxon pen e čorre čhavorra, hej!

Sa e analizirime gelja mothoven pala numaj jekh kotor andar e barvali riznica e rromane themutne giljengo save sikhaven o samudaripen e rromane themesko ande nacistikane lodurja.

Vi man sas bari familia,
Mudardasla e kali legija.¹⁴⁵

IV

MANAIPEN E SAMUDARIPAKO PO RROMANO THEM AVDIVES

Te bi tešajas te xačarasa po so e germaniake agresorja e peske satelitenca thaj ažutimatenca ondisajle, ande soste pala e vrajam e Dujtone sundalutne maripako kerdile pal kaj si paša kodo, sar vi amen perutene e manuškane rasako, šaj te labjaras e vorba espaniakane filozofesko Hose Ortega thaj Gaset (José Ortega y Gasset), pe kodova kaj o manuš naj kodo so učom si, numa, kodova so tek trubul te ondil! Sikavdilo kaj ande lende naj sasas ni crra manuškanipe thaj kaj e manušenge kerde baro nasul.

Kotar kokoro mudaripe majbut vakaren e gevajimata e ačhile dživde manušengo. O rromano them peski jašin mothvda ando bututne peske themutne gilja. Kotar kodova savo bilačhipe pala e Rroma sikavel o Samudaripen viz o „Porajmos“ sar vađe mothovelpe, thaj sar kodoja vrjama mukhla efekto po sasto rromano them ando

145 E satarja kotar e gili “Delem, delem”:
Vi man sas bari familia,
numa mudarda la e kali legia.

avutnipe, majšukar sikavela o fakti kaj o Roma pala peski himna alosarde šeral e satarja pala o samudaripen¹⁴⁶.

Prekal varesave moldimata, o genocid¹⁴⁷ pe Rroma ando Belgrado ingerda prekal 12.000 viktime. E istoričarja vađe savaxt naštín te čhinaven o čačuno đindo e Rromengo save si mudardine ando mudaripaske thana Jajinci thaj e Jabuka ka Pančevo.

Ando dujto sundalutno maripe xaisarde e Romen, sural manuša, sar vi e phirutne thaj e intelektualcurja thaj savore sesas kotor e khetanipako. But vona sesas misal e aver dženenge ande rromani khetanlin, na numaj ando Belgrado učom vi ande Serbia thaj Thagarutni Jugoslavia. Sarkon Rromes thaj Rromnja, avdives ande familia si varekon savo sas jal sesas viktime e nasule lodengo. Pal o varo pe savo kodola Rroma thaj e Rromnja thaj e čhavre xaisarde ande nasul lodurja, na numaj ando Belgrado učom vi ande sasti Evropa, thaj e elemnturja pala lengo bututno xaisardipe thaj mudaripe sar e taocengo, avas dži ka o džanglipen cikne đindosko e istoričarengo save krenas buti pe kadaja tema. Aba e džanutne dživdipa, e emocie thaj e psihologiake procesurja save kodola manuša dživdisardine šaj te dikhas ando amaro kulturako barvalipe, kodoleske kaj e Rroma kodola kerdimata mothavde thaj kerde interpretacia prekal e gilja save mestinasa šaj te vakaras kaj si sar epske rromane gilja.

146 Kobar si amenge pindžardo, ni ande jekh himna ande nasavo kotor e sundalesko naj ando ispen e satarja, so si pruva kaj si o Samudaripen jekh kataara e maj majpharo džanglipe e romane themesko.

147 Genocid (ani greciaki čhib genos, lingo, them thaj latinsko Accidere, sikavela mudaripe) sikavel maškarmutno nasulipe manglutno, pherdino jal ulavdipako mudardipe e nacioanlno, etnikane, rasno thaj religiozno grupengo. Vov perel ande majphari definicia e nasulipako mamuj o manušakanipe.

Sar o them, e Rromen sa si len pal khanči cí inkeren, khotal kaj ande rromani čhib naj kernavno „si tut“. Kordova kernavno definišinelape prekal partikula (si = va, kodo si). Kodo si jekh katar o varo soste e Rromen naj pakivalipe prekal materialni butja thaj naj len e manglin te astaren averenge teritorie, pal sakajda, naj len ando alavari cí termino pala e sinorri učom labjaren e semne sar bi xaljoventaspe kaj si sinorri averenge teritoriako. Ando rromano vokabular naj lafi pala: (marepe, loke thaj phare sastrina, lunge cavja, topurja, bombe, granate), so sikavela kaj si e Rroma šantino them. Pala e vakardine konstatacie, e Rroma sesas viktime e planirime godorlinako te xaisrdolpe o šantuno them po fundo peske nacionalnipasko thaj ranglako e moréako.

E Rroma si bešutne e sundalesko save, ando filozofiako thaj sociologiako manjipe, džanen kaj e mestin si elementarno orto e sarkone manušesko pe planeta thaj kaj sarkon manuša musaj te ovol mestino, bi dikhimasa pe nacionalno thaj religiako peripe. Ande etimologia e rromane sintaksaki si kana e duj Rroma maladonpe, aba thaj kana ulavdonpe jekh avereske vakaren o svato: „Te oves sasto thaj vesto“! Akava vastipe šeral ondisajlo ande nasul lodurja, kana e Rroma, e Rromnja thaj e čhavrorre sesas bokhljardine dži ka o meripen thaj kana po lende sas kerdine ver-aver biologikane thaj genetikane eksperimenturja. Atoska sesas sarbarr kaj nikana vađe cí kam te aven mestine, kaj kam te aven mućime thaj mudardine po majdžungalo varo savo nerno sundal naštil kodo te xaljovel.

E Roma si – Super Them – saven nej lengi phuv, pal dživdisren ande sa e phuvja e sundaleske: najlen lengi

muzika, pal bašalena sa e muzike e sundaleske, si len lengi čhib, pal vakaren sa e čhibija e sundaleske; najlen lengi religia, pal lena sa e religie e sundaleske – thaj khonik cí xaćardol xarnjardino thaj zijandino katar e Rroma.

V

E PARTITURE THAJ O TEKSTO E GILJENGO

Alt

E lauten bašalen thaj roven DIE GEIGEN SPILEN

Muzika: Dejan Jovanović & Konstantin Blagojević

$\text{♩} = 100$ **I** **8** Solo *mp* **4**

Ži - vo - to - ro - ma - no

17 *p* **4**

per-do - per-do - ja - sten - ca I me sem -

27

taj - di - klem taj di - klem - asun - dem

33 **10** **44**

91 Solo

Jek čav - ro - ro - ni džan - gla taj e - ži - ca - as - tar -
Sav si Ro - ma - mu - či - me mu - či - me - mu - dar -

98 Solo

da - pe-lo Dev-la - po va - sto - ro kaj a - či - lo -
-de - e la - u - ten - kor - ko - re ba - ša - len -

105 *p*

mu - dar - do e la - la - u - ten - kor - ko -
taj - ro - ven

110 rit. *ppp*

re ba - ša - len - taj - ro - ven

Sopran
Alt

Phabol lampa - Gori lampa

DIE LAMPE BRENT

Muzika: Dejan Jovanović & Konstantin Blagojević

Adagio $\text{♩} = 70$

1 8 A Šapatom *p dolce*

Pa-bol lam pa Pa-bol lam pa Ga-ja pa-bol I mor. di

13 Solo

Tru jal la - te tru jal la - te A - men be-šas kor - ko - re
A - men be-šas kor - ko - re

17 B

Ro-vas dev-la ro-vas Naj a-men ko - nik kaj te džas

21

Ro-vas dev-la ro-vas Naj a-men ko - nik kaj te džas
Ro-vas dev-la ro-vas Naj a-men ko - nik kaj te džas

25 C D Deca *ff*

Gan-ci wel-ten! Gan-ci wel-ten!

37 E Solo *p dolce*

Pa - bol lam pa Pa - bol lam pa

54

Čo-re pra - la a - či - lam Bi Bah ta - le bi Bah ta - le

Tenor

Lila sima

ICH HABE DIE DOKUMENTE

Muzika: Dejan Jovanović & Konstantin Blagojević

♩ = 96 1 23

A Solo *mp*

Mi - li-ci-ja___ per-di li-mu zi___

27

na___ thai pu-čel-ma___ da-li si ma li___ la___

33 **B** *mf*

Li-la si-ma___ naj-ma e bu-kvi - ca___ sos - te___ pan-den-ma an de Mi-tro-vi-ca___

38 *f*

Li-la si - ma___ naj - ma e bu-kvi -

42

-ca___ sos - te___ pan-den - ma an de Mi-tro-vi - ca___

46 **C** *mp* Adagio

5

Duj_ ma-ren-ma___ pal-tri-to pul čel-ma___

56

ka-tar Ro-ma___ a-ka na_ ve - sa___

IZVORI I LITERATURA HANIG THAJ LITERATURA

E arhivaki gendja

Arhivo Jugoslaviako
Fond 110, Raštraki komisija pala e kontrola e nasulipako e
agresoreski thaj lenge mažutnengo
Istoriakano arhivo Belgrado
Rajaripe e forsroi Belgrado
Komuna e foreski Belgrado
Themutne reonia (INOO)
Amalipe fijakerengo, vordengo thaj rabadžiengo ando
Beograd
Kartoteka Sajmište
Urumnenge kriza
Urumno arhivo Republikako Serbiako
Nedićeski arhiva
Germaniaki arhiva
Urumnege krusa

Pukjardini dokumentacia

Germaniako informaciono sevni, tomo IV
Germaniako informaciono sevni, tomo VIII
Zborniko NOR, tomo I, pustik 1
Zborniko NOR, tomo I, pustik 2
Zborniko NOR, tomo I, pustik 2
Zborniko NOR, tomo I, pustik 3
Zborniko NOR, tomo I, pustik 21
Zborniko NOR, tomo XII, pustik 1
Zborniko NOR, tomo XIV, pustik 3

Bibliografia

DRAGOLJUB ACKOVIĆ, *Ašunen Romalen!*, Rominterpress, Beograd, 1996.

DRAGOLJUB ACKOVIĆ, *O Roma ando Beogradi. Istorija, kultura thaj tradicia e Romengi ando Beogradi e avibasta ando akala thana dži agor e XX šelberšipasko*, Rominterpress, Beograd, 2009.

JAŠA ALMULI, *Džuturje thaj e Serburja ando Jasenovac*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

JOVAN BAJFORD (JOVAN BYFORD), *Staro Sajmište. Than e leparibasko, bibistaribasko thaj bijekha jekh gndipasko*, Beograd-esko centri vaš manuškane hakaja, Beograd, 2001.

SIMA BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941-1944*, Instituti vaš moderno istoria, Beograd, 1989.

EGON BERGER, *44 čhona ando Jasenovac*, Grafikako instituti Hrvatskako, Zagreb, 1966.

CHRISTIAN BERNADAC *Bistardo holokaust. Čhinibe e Rromengo*, Globus, Zagreb, 1981.

RADOMIR BOGDANOVIĆ, ĐORĐE O. PILJEVIĆ (prir.), *Beograd ando mareba thaj revolucia 1941-1945*, I-II, Istoriako arhiv dizako Beograda, Beograd, 1984.

MILAN BORKOVIĆ, *Kontrarevolucija andi Srbia: Kvislinško direkcia 1941- 1944*, pustik 1, Sloboda, Beograd, 1979.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Akharibe e mudarda dizako*, Monument park-Kultura, Kragujevac, 1966.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Specialna policia ando Beogradi*, Srbi-kani skolaki pustik, Beograd, 2003.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Direkcia thaj Direkciake džane e dizake Beograd: (1839-1944)*, Prosveta, Beograd, 2010.

BRANISLAV BOŽOVIĆ, *Mudaripe e Džutengo ando khedimo Beogradi 1941-1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012.

KRISTOFER BRAUNING (CHRISTOPHER BROWNING), *Agorissardo reso andi Srbia: Džutengo ando Sajmište, studia situaciengi, andi Khedimi pustik Džutenge istoriako Muzejsko, br. 6/1992.*

MLADENKO COLIĆ, *Buti thaj rezultatia e komisiake vaš verifikuibe e mudaripasko e khedime askerengo thaj olenge ažutinde dženegro andi Jugoslavia 1941-1945., Čaćipa opipe revizia NOB andi Jugoslavia 1941-1945, Amalipe vaš čaćipe kotar NOB, Beograd, 2009..*

JOVAN ČULIBRK, *Istoriografia Holokausteski andi Jugoslavia, Institut vaš teologiako rodipe, Beograd, 2011.*

FERDO ČULINOVIĆ, *Khedipasko ulavibe e Jugoslaviako, Askeriako ediciako instituti, Beograd, 1970.*

DIMITRIJE ĐULIĆ, MIODRAG MILAČIĆ, *Ani Morava Čupria, komunako šerutniipe SUBNOR, Čuprija, 1977.*

RAJKO ĐURIĆ, ANTUN MILETIĆ, *Istorija Holokausteski e Rromengi, Politika AD, Beograd, 2008.*

STANOJE FILIPOVIĆ, *Logoria ando Šabac, Dnevnik, Novi Sad, 1967.*

ALEKSANDAR GAON (ur.), *Amen ačhilam đivde... Džeturja kotar Holokaust, vol. 3, Džutengo istoriako muzeji, Beograd, 2005.*

VENCESLAV GLIŠIĆ, *Teror thaj mudaripe e nacistikana Germaniako andi Srbia 1941- 1944, Institut vaš istoria butikerdutno miškope Srbia, Beograd, 1970.*

VENCESLAV GLIŠIĆ (prir.), *Beograd ando mareba thaj revolucia, pustik 1, Istorijako arhiv Beograd, Beograd, 1984.*

ĐOKICA JOVANOVIĆ, *...ašunda kaj Rroma mudarde ando Bubanj....Kultura e bibistaribaski jase e Rromengi ando Niš andi vrjama II lumiake marebaski, ando SULEJMAN BOSTO, TIHOMIR CIPEK THAJ OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ (prir.), Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Disput, Zagreb, 2008.*

MILAN KOLJANIN, *Germaniako lodoi ando belgradesko sajmište 1941-1944, Institut vaš moderno istoria, Belgrado, 1992.*

MUHAREM KRESO, *Germaniaki khedimi direkcia ando Belgrado 1941-1944*, Istoriako arhiv Belgrado, Belgrado, 1979.

FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Četnikia andi Hrvatska 1941-1945*, Globus, Zagreb, 1986.

DANIJELA JOVANOVIĆ, *Rroma ando Džutengo lodo Zemun 1941-1942*, Balkanikao lekhavno krlo, 5/2006.

NARCISA LENGEL-KRIZMAN, *Artiklo kotar dikhipa e teroresko andi BRH: avutnipe e Romengo 1941-1945. godine*, ando lil vaš moderno istoria, gendo 1/1986.

NARCISA LENGEL KRIZMAN, *Genocid pe Roma*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.

ZDENKO LEVENTAL (prir.), *Mudaripe fašistikane khedime askeriako thaj olenge kolaboracionistengo mamuj e Džuturja andi Jugoslavia*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952.

ĐORĐE LOPIČIĆ, *Germaniake marebaske mudaripe 1941-1945. Davie e Jugoslaviake askeriake krisjengo*, Muzej žrtava genocida, Beograd 2009.

VALTER MANOŠEK, *Holokaust andi Srbija. Askeriaki khedutni politika vaš mudaripe e Džutengo 1941-1942*, Službeni list SRJ, Beograd, 2007.

NATAŠA MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.- 1945. Lodo e meribasko thaj bućarimasko logori*, Jasenovac-Zagreb, 2003.

NATAŠA MATAUŠIĆ, *Jasenovac, fotomonografija* (Jasenovac, fotomonografija), Spomen područje Jasenovac, Jasenovac - Zagreb, 2008.

IVAN MATOVIĆ (ur.), *Mudaripe e Četnikenge miškopasko andi Srbija 1941-1945, Khedimi pustik e hramibasko kotar trujalutno astali organizuimo ko 25. septembri 2012*, SUBNOR Srebria, Belgrado, 2012..

EVICA MICKOVIĆ, MILENA RADOJČIĆ (prir.), *Logor Banjica: Logorašia, pustika e phande džeengo kotar Koncentraciono logori Beograd-Banjica 1941-1944*, Istoriako arhiv dizako Beograd, Beograd, 2009.

MILICA MIHAJLOVIĆ (prir.), *Kladovo transport. Khedimi pustik kotar tujalutno astali*, Jevrejski istorijski muzej, Belgrado, 2006.

ANTUN MILETIĆ, *Koncentraciono logori Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, tom. I thaj II (1986), tom. III (1987), tom. IV (2007), Narodna knjiga - Gambit, Belgrado-Jagodina.

MIROSLAV MILOVANOVIĆ, *Germaniako logor ando Crveni krst ando Niš thaj mudaripe ando Bubanj*, ISI-opštinski odbor SUBNOR Niš-Narodna knjiga, Belgrado, 1983.

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ, *Bivakardo čačipe. Kolaboracia andi Srbia 1941- 1944*, Helšinski odbor za ljudska prava, Belgrado, 2006.

DOJČILO MITROVIĆ, *Rjačuni Srbia 1941*, Nolit, Belgrado, 1975.

VIKTOR NOVAK, *Magnum Crimen. Kvaš šelberšipe e klerikalizmesko andi Hrvatska*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948. *Tromalipasko mareba e themesko Jugoslaviako*, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.

DRAGOSLAV PARMAKOVIĆ, *Mačvansko (Podrinjsko) themutno tromalipasko partizanengo resori, 1941-1944*, Fond narodnooslobodilačke borbe Podrinja, Šabac, 1973.

BRANKO PETRANOVIĆ, *Srbia ando Dujto lumiako mareba 1939-1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Belgrado, 1992.

MILOVAN PISARRI, *La Shoah in Serbia e Macedonia*, u LAURA BRAZZO, MICHELE SARFATTI (prir.), *Gli ebrei in Albania sotto il fascismo: una storia da ricostruire*, Giuntina, Firenze, 2010..

RENA RÄDLE, MILOVAN PISARRI (prir.), *Thana e mudaripaske thaj antifašistikano mareba ando Belgrado 1941-1944. Pustik vaš drabaribe e dizako*, Milan Radanović, Belgrado, 2012.

HRANISLAV RAKIĆ, *Teror thaj mudaripe e khedima askeriako thaj kherutne dujmujenge dženengo ando Leskovacesko thaj Vranjake thana 1941-1944*, Narodni Muzej Leskovac i međuopštinski odbor SUBNOR-a Južnomoravskog regiona, Leskovac, 1986.

JAŠA ROMANO, *E Džutruja e Jugoslaviake 1941-1945. Viktime e genocideske thaj džene save lele kotor ando Themutnomestipako maripe*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1980.

JOŽO TOMAŠEVIĆ, *Četnikurja ando Dujto sundalutno maripe*, Liber, Zagreb, 1979.

JOVANKA VESELINOVIĆ, *Lekhavidino rindo e Džutengo thaj lenge pranduthnengo save prekal e manglin e Askeriake komandantesko andi Srbia katar o 30. majo 1941.beršesko, dinde e komunake Belgrado prrosaripe kotar o barvalipen*, u Zbornik. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu, br. 6/1992.

ĐURO ZATEZALO, *Jadovno – sistemo ustašenge lodurengo*, Muzej Žrtava Genocida, Beograd, 2007.

MIODRAG ZEČEVIĆ (priř.), *Dokumenturja pa krisipe e Dražoske Mihailovićeske*, SUBNOR Jugoslavije, Belgrado, 2001.

NENAD ŽARKOVIĆ, *Jekhrjamako lodo Topovske šupe, u Nasleđe, br. 10/2009*.

Žurnalia

Themunte žurnalia NDH

Nevi Vrjama

Policiaki krlalin

Romano lil

Komunako žurnali foresko Belgrado

INĆARIPE

Lafi e redaktorako	5
I ŽIVDIPE E BELGRADOSKE RROMENGO	
KATAR 1919. DŽI KA 1941.	9
O kulto e Bibijako thaj o memorijalno varemo e Rromengo ando Belgrado	13
Prindžarde Rroma thaj e Rromnja ande maškar maripaki vrjama ande Belgrado	18
SAR KERDAPE THAJ ATOSKA XARADPE E JATAGAN-MALA	29
II ŠIRD E MARIPAKO THAJ O DŽIVDIPEN E	
RROMENGO NADE MAXALE THAJ ANDE LODURJA ANDO BELGRADO	42
2.1. Anglune phandavimata e Rromengo thaj inđardipe ando lodo e Banjica	52
2.2 Baro astaripe e Rromengo ande Jatagan-mala thaj tradipe ando lodo Topovske šupe	55
2.3 Phanglipe e romane džuvljengo thaj e čhavrengo .. thaj tradipe ano logori Staro sajmište	68
III GILJA PALA O SAMUDARIPEN E RROMANE ... THEMESKO ANDE NACISTIKANE NASULIMATA ANDO DUJTO SUNDALUTNO MARIPE	76
3.1 Kildutne elementurja e giljengi thaj lengo	
semnipen ande rromani tradicia	76
3.2 E Xerdelezeske maladimata thaj labjaripe e jagako thaj e lampako	81
3.3. Gili „Dukh si bari e Rromengi“	85
3.4 O kontekst ondipako thaj e analiza e giljako	
„Phabol lampa“	90

3.4.1. E verzija andar o Nišo	90
3.4.2. E verzija andar o Belgrado	98
3.5. O kontekst ondipako thaj e analiza e giljako pesme „E laute bašalen“	105
3.6. E gila pala o samudaripen pe Rromengo ando Banato	111
3.6.1. E analiza e giljaki „Ciganska je tuga pregolema“	112
3.6.2. O konsteksto sar kerdili e gili „Lila si ma “	114
3.6.3. O konstekst sar kerdili e gili „Ala trajin e Bačkake Rroma“	117
IV MANAIPEN E SAMUDARIPAKO PO RROMANO THEM AVDIVES	119
V E PARTITURE THAJ O TEKSTO E GILENGO	123
Xaing tha e literatura	126

